

פתח דברי

יעיר את רוח אנשי חכמה ומדע לפתוח דלתי הספר הזה ולקרא בו ולתת לב אל חכמת מחבריו רבנו שמואל ואל יקר רוב דבריו בפתרון ספרי הקדש, ומה הביאני לקרבה אל המלאכה להוציא מחדש לאור את פירוש התורה הזה ומה ראיתי על ככה ומה הגיע אלי.

מיום הוציאי לאור את ספרי בלשון אשכנז הכתוב על רשב"ם⁽¹⁾ רבו האומרים בפיהם והכותבים באגרותיהם אלי לאמר, כלה מעשיך לכבוד האיש הגדול ההוא והוצא אתה עתה את פירוש התורה אשר לו על פי כתב היד אשר בבית מושבך ואשר החלות לדבר עליו ולהראות לרחוקים ולקרובים את יקר ערכו לכל אשר יחפוץ להכיר ולהסיר שגיאות הדפוס הרבות אשר הלאו וידיחו רוב קוראי הפירוש ההוא עד היום. ואנכי לא מריתי, אחור לא נסוגתי. כי קרוב אלי הדבר מאד, ולא שנה ולא שנתים כי אם שנים רבות שמתני עיני על פירוש התורה לרשב"ם בין פירושי גדולי המפרשים להורות בחורי חמד את הדרך אשר הלכו בו הראשונים בפתרון ספרי הקדש וללמדם הבין ודעת ובינת האמת. ויהי בעשותי את מלאכתי מלאכת י"י באמונה ואכינה בספרים כתבי היד אשר נמצאו בעקד ספרי בית מדרשנו, הרימותי כל מכשול עון אשר בא בדפוס הפירושים ההם ואחקור ואדרוש לברר את כל דבר קשה קמן וגדול, וכן גם עשיתי בפירוש רשב"ם אשר עלה כלו קמשונים כסו פניו חרולים, ואסיר

⁽¹⁾ שם הספר ומקומו וזמנו הם: R. Samuel b. Meïr als Schrifterklärer, von Dr. David Rosin, Breslau, Verlag von Wilhelm Köbner, 1880. והוא אשר הוכרתו תמיד בהערותי בראשי תיבות RSBM.

בקרב שנים פני הלוט והמסכה הנסוכה על מעשה אצבעותיו ואבאר כל דבר צמוק, ויהי העקוב למישור והרכסים לבקעה. ועתה הנה הבאתי את פרי עבודתי להפיצו ברכים לכבוד רשב"ם ולטוב כל אוהבי דעת. התבררו ויתלבנו דברי רבנו שמואל, הוסרו שגיאות, אורו מחשכים, נוספו מאמרים כשמש מאירים ממקומות אחרים גם נדפסים ונפְּרִים גם בכתובים שמורים. נראו המעינות ושרש המקומות אשר ממקרא וממדרש ומתלמוד נדרש. יראו רבים ויקראו ויבחנו דברי רשב"ם האמת אתם ותרבה הדעת.

והנה טרם הראיתי את דרכי אשר הלכתי ואת מלאכתי אשר עשיתי בהוציא לאור פירוש רשב"ם אציגה נא בראשונה בדרך קצרה את אשר נודע ממולדת האיש וממעשיו ומחקורות אותו והספרים אשר כתב וביניהם פירושי ספרי הקדש אשר האיר עינינו בהם. והיה את אשר הוצאתי בספרי האשכנזי אוסף פה, ובאשר שגיתי אשנה דברי לטוב, אבל לא אכלה לדבר באשר עשיתי שם על דרך פתרוני רשב"ם ועל חכמתו ומדעיו וחקי הלשון אשר הורה בקרב פירושי אשר כתב. הלא עיני הקורא רואות בספר הזה את עצם דבריו צרופים ומזקקים שבעתים כיד י"י הטובה עלי, ומתוכו ילמדו וראו את אשר הגדיל לעשות בפתרוני המקרא ובחקי לשון עבר. וזאת שנית אֶשְׁנֶה בדרכי. כי בספרי אשר הזכרתי הצגתי בכל דף ודף מלמטה מקור דברי אשר דברתי ואעד עדים על כל אשר הבאתי. לא כן אעשה פה. כי כל הדברים אשר רק נשנו בזה הלא כבר נאמנו שם בעדות נאמנה ולמה אֶשְׁנֶה הדברים חנם? ואולם לכל חדש אשר לא בא זכרונו שם אעידה לי גם כה עדים נאמנים בהערותי מתחת למכתב בכל דף. ומבלעדי זאת לא אביא בהערותי עוד הפעם את אשר כתבתי שם וזלתי בהוסיפי על אלה עוד עדות אשר שכחתי שם או הכרתי מחדש או למדתי מדברי אחרים. והיה כל קורא אשר יחפץ לדעת מקור כל דברי, יפתח נא את ספרי האשכנזי ומצא את אשר יבקש על מקומו הנכון.

וברכות לראש הרעים האהובים אשר הודיעו ברכים או העתיקו לי דברים מספרים כ"י ונדפסים ויעירו את רוחי זה בכה וזה בכה להוסיף ולתקן גם בדברי אשר כתבתי גם בדברי פירוש רשב"ם בהוציא אותו לאור כאשר אזכיר בדברי אלה ובהערותי. המה החכמים אנשי בריתי דר' אברהם בערלינער אשר בעיר בערלין ור' שו"ח

האלבערשטאם אשר בעיר בעלימץ ודר' ברוך ציעמליך רב ומורה בעיר נירנבערג, לעת שכתו בעיר מינכען, ואחרון חביב פראפעססאר ר' דוד קויפמאן בעיר בודאפעסט. ישלם י"י שכם בעד עמלם להגדיל תורה ולהאדירה:

הפרק הראשון

במולדת רשב"ם ומעשיו והקורות אותו.

לרבנו שלמה בן יצחק הנודע לכל בשם רש"י לא היו לו בנים כי אם בנות שתיים. שם האחת מרים ותהי לר' יהודה בן נתן תלמיד רש"י לאשה. הוא ריב"ן אשר השלים פירוש מסכת מכות לרש"י מדרג יט ע"ב והלאה, ודבריו נדפסו בספרי התלמוד אשר בידינו, ומלבד זה כתב תוספות לספרי התלמוד⁽¹⁾. ותלד מרים את יום טוב⁽²⁾. גם הוא היה איש חכם גדול בתורה וילך בדרך קרובו רבנו יעקב תם וישאלהו בדבר הלכה⁽³⁾. והבת השנית אשר לרש"י לא נודע שמה לרבים, ויש אומר כי נקראה יוכבד, ויקח אותה ר' מאיר בן שמואל מעיר רמרו⁽⁴⁾ לו לאשה, ותלד לו שלשה בנים ויהיו כלם אנשי שם, ושמותם יצחק ושמואל ויעקב⁽⁵⁾. ר' יצחק בן מאיר נודע בשם ריב"ם ויחבר תוספות לפירוש

(1) ראה את אשר כתב הח' דר' קאהן רב ומורה בקהל בודאפעסט בספרו על ר' מרדכי בן הלל בלשון אשכנז בדף 181, — (2) עליו כתב הח' דר' גראס במכתב העתי מאנאצין אשר לרח' דר' בערלינער בחלק הרביעי בדף 186 ובדף 209 ובחלק החמישי בדף 180, — (3) באור זרוע א, קנה; ב, שעג. ושם כתב רבנו תם: אחי ר' יום טוב על יום טוב, יבא, ופתרון אחי הוא „בן דודי“ כבמקומות רבים כאשר כתב החכם הגדול צונץ בכתביו הנקבצים בחלק ג' בדף 157, ויעירני על זאת ידידי הח' קויפמאן בדבריו אשר כתב במכתב העתי האשכנזי נעמטינגיש געלעהרשטע אנצייגנען משנת 1880 בדף 408, ואני אוסיף כעדות על דבריו כי תבאנה מלות *frater* וגם *soror* בלשון רומי גם בלי תוספת מלת *patruelis* כהוראת בן הדוד או בתו, — (4) גם רומירו נקראת או רמרוג או רומרוג, והיא *Rameru* העיר הקרובה אל עיר מושב רש"י טרויש (Troyes), ושתייהן בארץ צרפת בגליל קנפניא (*Champagne*) ופרחק זו מזו שלש פרסאות בכתוב בספר יוחסין השלם בדף 218 ע"ב למעלה ובהקדמת ספר צידה לדרך לר' מנחם בן זרח אשר העיר עליו הח' בערלינער, — (5) ראה דף 218 בספר יוחסין ודף יד ע"א בספר קורא הדורות, ובהו כתוב כי רבנו שמואל הוא הגדול בשנים בקרב אחיו, וכן כתוב בספר שלשלת הקבלה.

התלמוד אשר לרש"י זקנו¹). וימת ר' יצחק על פני ר' מאיר אביו וישארו שבעה יתומים אחריו וכל בית אביו התאבלו עליו ועל אבדן חכמת תורתו מביניהם. — ור' שמואל אחיו הוא הנקרא בשם רשב"ם גדל מאד בחכמת התלמוד וידו שמעו בכל ארץ צרפת. וגם לרחב בינתו בדרך האגדה נכבד מאד בעיני בני ארצו. ועל הכל עלתה חכמתו בדעת משפטי הלשון העברית ובפתרון ספרי הקדש בדרך ישרה וברורה. והן אמת נכון הדבר כי בחכמת התלמוד גדל ממנו בבוא עתו אחיו הצעיר הוא רבנו יעקב בן מאיר הנקרא לפניו בשם רבנו יעקב בלי הוסיף דבר או רבנו יעקב מרומרון והיום נקרא בפי כל רבנו תם. ואולם בידיעת לשון עבר ובחכמת פתרון הכתובים לא הגיע רבנו תם למעלת אחיו רשב"ם. ואף כי לא נופל היה רבנו יעקב מאנשי זמנו בארץ צרפת בדקדוק לשון עברי²) ונעלה עליהם בחכמת השיר בהכירו מלאכת המשקל הידוע למשוררי ספרד לבדם בעת ההיא. בכל זאת כל נפש מכבדיו התעצב על חלק מאמריו בעומק משפט הלשון ובפתרון ספרי הקדש. כי כדבר אחד העם כן ידבר בהם. ומי יכיר כחו וגדולתו. אשר הפליא להראות בדברי ההלכה בדברי הכרעותיו בריב אשר היה בין מנחם ובין דונש. ישבחוהו קוראיו על החסד והאמת אשר חשב לעשות למנחם בן סרוק להציל העשוק מיד עושקו דונש בן לבראט. אמנם האמת תורה דרכה. ואם במרד ואם במעל עשה דונש עם מנחם. בדבר פתרון המלות וחקותיהן הראה על הרוב שגגת מנחם ויגיע רבנו תם לחנם להגן בעדו ולחזקו בין שניהם. — לא כן דרך רבנו שמואל אחיו. הוא השכיל מאד בכל אשר ידבר במשפטי הלשון ובפתרון המקרא. וכל מנמת לבו להכיר האמת בעבור האמת. וכל תומכו מאשר.

ועתה בבקשך מתי נולד רבנו שמואל, לא תמצא דבר מבאר בענין הזה. אבל מהתוכחו עם זקנו רש"י על פתרון הכתובים ומהיותו

(1) ככתוב בדף 32 בספר צור נעשיכטע אשר לה' צונץ ובדף 123 לס' ה' קאזן על ר' מרדכי בן הלל. — (2) לעדות על זאת נשאר א) ספר ההכרעה על ספר תשובות דונש בן לבראט ותורת הפעלים אשר תופיע מתוך דבריו בספר הזה בדף 38 והלאה; ב) שירתו על משפטי הטעמים אשר הוציא לאור החכם ר' לייב דוקס עם טעמי המקרא לר' יהודה אבן בלעם יחדיו על פי עדות ה' צונץ בספרו צור נעשיכטע בדף 567, וידידי החכם האלכסנדרשטאם בישראל לה' קאבאק בחלק ה' בדף 125.

פותר דברי תלמוד⁽¹⁾ ופוסק דבר הלכה לפניו⁽²⁾ למדנו כי היה רשב"ם בשנת מות רש"י אשר מת בשנת 1105 למספר אשר ימנו גויי הארצות האלה בו, כבן עשרים ועד חמש ועשרים שנה. ואם כן הדבר, נולד רשב"ם בין שנת 1080 ושנת 1085 בהיות רש"י הנוולד בשנת 1040 כבן ארבעים או מארבעים ולמעלה ועד בן חמש וארבעים שנה.

ויגדל הנער וילך בדרך זקנו רש"י ובדרך אביו ר' מאיר בן שמואל לדרוש בינת ספרי הקדש וחקי לשון עבר ולרדת בעמקי מי התלמוד הרבים והעצומים, להאיר מחשכיו ולגלות מצפוניו. כל יקר ראתה עינו בהביטה אל חכמת אבי אמו ומעשה אצבעותיו אשר השאיר אחריו ברכה בפתרו כמעט כל ספרי הקדש וכל ספרי התלמוד בדרך ישרה לסקל כל אבן ולדרים כל מכשול ולנחות ביד אהבתו כל הנחשלים אחריו, ומאיר עיני קוראי פירושו ומרחיב לבותם. וגם ר' מאיר חתן רש"י הלך בדרכו ויחדש פתרונים⁽³⁾ ויכתוב תוספותיו על פירוש התלמוד אשר לחותנו וישת לבו גם אל ספרי הקדש לבאר עמוקות לא ידעו ראשונים⁽⁴⁾. ושניהם היו מורי שמואל ומלמדיו⁽⁵⁾ מלבד חכמי לותר אשר קרא אותם בשם רבותי⁽⁶⁾. ואין מופת בדבריו ההיו לו עוד מורים אחרים אם לא.

וילך הנער שמואל הלך וגדל ויתחזק ויהי לאיש מורה הלכה ומפרש דברי מקרא ודברי תלמוד ועיני אבי אמו רואות והוא הודה לדבריו בהוכחו עמו.

ויהי אחרי מות רש"י ור' מאיר חתנו ותחזקה ידי ר' שמואל ויהי לראש לבית אביו וליהודים אשר בעיר מושבו. ויגדל שמואל

(1) בספר ראב"ן דף קמה ע"א כתוב: אני כך פירשתי לפני רבינו זקני. וראה עוד אוצר טוב להח' בערלינער משנת תרל"ט בדף 46. — (2) בתשובות מהר"ם מרוטנבורק סימן קנב בדפוס קרימונה בדף מט ע"ב נמצא: פסקתי לפני זקני רש"י. וכן באוצר טוב שם. — (3) רשב"ם לבבא בתרא דף עג ע"א כתב: כך שמעתי מאבא מרי; שם בדף קסח ע"ב בסוף ד"ה אמר ליה לספריה נוסף בדפוס פירון: מצאתי בפירוש מורי אבי שיחיה מכתבת ידי זקני רש"י מ"כ. ראה סוף חלק דקדוקי סופרים להח' ראבינאוויטש אשר כתב למס' בבא בתרא. — (4) רשב"ם לבראשית כה, לאב ולבמדבר לא, מט ורב יהודה שיר לזאן בתוספות מס' ברכות על פי עדות הח' גראם במאנאצין להח' בערלינער בחלק ד בדף 208. — (5) על אודות אביו ראה למעלה הערה 3. ועל אבי אמו אמר רשב"ם לבבא בתרא דף סו ע"א: ומרבי זקני זצ"ל שמעתי; ובדף צו ע"ב: כך שמעתי מרבנו זקני בבבא מציעא. ויוסף אברהם הוא הח' בערלינער נר"ו להעיר על ספר אור ורוע חלק א' דף 99 סימן שס"ג, יד. כי שם קרא רשב"ם את רש"י זקנו בשם רבי בלי הוסיף שם אחר. ראה דבריו במאנאצין אשר לו חלק ז' דף 183. — (6) כאשר הורה הח' בערלינער שם בדף 184.

וי"י היה עמו. וגדולי ארצו וארץ אשכנו כתבו אליו ואל רבנו תם אחיו שאלותם לכל דבר משפט וחקות התורה. ויהי מורה רבים ויקראו לו ולאחיו בשם רבנו כאשר קראו בתחלה לאבי אמו רש"י. — ובכל כבודו אשר כבודו היה רבנו שמואל איש עניו מאו' וילך בדרך אבי אמו. ובדבר אמת אשר הכיר לא רפתה ידו בואת, ותחזק רצונו ויבצע אמרתו ופנים לא הכיר. ואולם זה חסדו אשר עשה עם דורשי החכמה ומורי התורה. בכל אשר התאמץ לעמוד נגדם בדברי נאצה על הדברים אשר כתבו לא הזכיר שמם לרעה.

ובכל אשר ינע רשב"ם לקרא ולחקור בספרי הקדש ובספרי התלמוד והמדרשים וספרי החכמים אשר לפניו, לא עצם עיניו לראות ולבו לא הסיר משמוע ומלהבין את מעשי בני האדם ותחבולותם ואת הקורות אותם כל ימי חייהם על האדמה. ואת היתה לו כי ראה בנעוריו בבית אבי אמו רבים באים ויוצאים עוברים ושבים לבקש משפט, והוא גם הוא שפט את ישראל אחרי מות אבי אמו. ואמת הדבר כי היטיב רבנו תם לדעת עניני בני האדם ותהלכותם מאחיו רבנו שמואל וילעג לו בדברי שחוק על הדבר הזה כאשר ספר ר' שמואל שלעטמשטאדט בהגהות מרדכי אשר כתב למסכת עירובין בחלק א' בסיומן רעד דף קנט ע"א בדפוס ריווא. ואולם בכל דבר חכמה ודעת פקח רשב"ם את עיניו לראות מה יהיה בארץ למען היות לו הדעת ההיא לעזר ולחזקויל בפתרון הכתובים והתלמוד. ובכל אשר לא הגיע במדעו להכיר דבר עד עמקו, לא חדל לשאול את פי אנשי מלאכת הדבר ההוא עד אשר אורו עיניו לדעת את אשר בקש.

והנה לא הוא ולא אחרים חברו יחדיו את כל הקורות אותו מעודו עד יום מותו. ואנחנו בכל עמלנו לא נוכל לספר בלתי דברים אשר נמצאו מפוזרים בספריו או בספרי אחרים ועיר שם ועיר שם.

בני רשב"ם ובנותיו לא נודעו. אחת ידענו כי היתה לו בת ושמה מרונא ותצא יום יום לראות כצאן אביה לעת עשות החלב, לבלתי תת השומרים אשר לא מבני ישראל היו חלב בדמה טמאה בחלב הרחלים⁽¹⁾. ובן בנו היה ר' יוסף מקאם אשר בצרפת⁽²⁾ והעיר הזאת

⁽¹⁾ כן כתב רח' בערלינער במאנאצין אשר לו בחלק 1 בדף 183. —
⁽²⁾ ראה דברי רח' גראם במאנאצין בחלק ר' בדף 206.

היתה ששים פרסאות רחוקה מעיר המלך פריש⁽¹⁾ ונקראת היום בשם Caen⁽²⁾. ובמקום ההוא גר רבנו שמואל לעת כתוב אחיו ר' יעקב תם תשובת שאלה בשם אביו ר' מאיר אל רעיהם ר' אליעזר בן נתן בדבר הלכה⁽³⁾. ובעיר המלוכה פריש היו לרשב"ם רעים יקרים. והם זקני פריש ר' מתתיה ור' יהודה בן אברהם ור' יהודה בן יום טוב וקרובו ר' יחיאל ובפניהם נשא ונתן בדבר הלכה ויעמדו ולא ענו עוד⁽⁴⁾. וידרוש שם ברכים⁽⁵⁾. וגם בכרך לונדון (Londun) במדינת אניוב (Anjou) היה מתגורר וישאלוהו שם על דברי המקרא בתחלת פרשת סדר מטות כאשר תמצא בפירוש התורה אשר לו במקומם. ויהי בשנת ארבעת אלפים ושמונה מאות ותשעים לבריאת שמים וארץ ויכתוב רבנו שמואל מאמר בחשבונות העבור דרך קצרה בחמש המדינה⁽⁶⁾. ומדברי פירושו נראה כי קבו חכמי נוצרים עמו על דבר תורת משה ופתרון אמריה באמרים כי יש עדות בדברי תורתנו על משיחם וכי אין טעם בחקי דתנו ובהרשיעם מעשה יעקב עם עשו ומעשה אבותינו בצאתם ממצרים וכאלה רבות. ויתחזק רבנו שמואל לתת כבוד ל"י אלהי ישראל ויקנא לעמו ולתורת אלהיו אשר בלבו וידבר בעדותיו נגד חכמיהם ולא בוש. ואחרי כן בכתבו את פירוש התורה לא חדל מלהגיד לעמו את אשר הכיר בתכונתו בהוכחו עם חכמי הנוצרים⁽⁷⁾.

וגם שנת מותו לא הודיעו החכמים הקדמונים אשר נאמנו בדבר הזה. ושנת התקלה לבריאת העולם הכתובה בספר יוחסין בדף 218 היא שניאה מבארת. ואם כן איפוא לא נשאר כי אם לברר קץ חיי רשב"ם על פי המספר מהקורות אותו בימי חייו. והנה בשנת

(1) כן הראה החכם בערלינער בהמוכר אשר להח' שטיינשניידער בחלק יב בדף 39. — (2) כדברי החכם צונץ בהמוכר חלק ו בדף 117 בהערה 5. — (3) בספר הישר לר' תם סימן תרמז ובאבן העזר לראב"ן דף קמח ע"ב. — (4) ראה דברי החכם גראס במאנאצין בחלק ד' בדף 174, ושם בדף 188 בהערה 5 העיר על דברי תשובת רשב"ם בספר אור זרוע חלק א' סימן תעו בדף 138 ע"ב. ובמאנאצין חלק ה' בדף 182 הוסיף לכתוב בדבר ההוא. — (5) כן תמצא בפירושו לבהעלותך י"א, לה על פי לשון כתב היד הנכונה אשר הדפסתי. ראה שם דף 178 הערה 14. — (6) כן העתיק מבי"ח בערלינער במאנאצין חלק ו' בדף 185, ושם הוסיף לא פירש. — (7) ראה דבריו לבראשית מט' בלשון כי אשר הצנתי לפניך ולשמות ג, כב; כ, יג; ולויקרא י"א, ג, לך; יט, יט; ולדברים כב, ו בלשון כי כבדפוס הזה. ועוד ראה הערותי לבראשית כה, לא; כו, לו. ולדברים כ, טז ראה בספרי RSBM דף 85 הערה 3. ועוד במקומות אחרים.

תתקין היה עוד במספר החיים לדברי רבנו תם אחיו בתשובתו אל ר' מנחם בן נתן⁽¹⁾. ולא די בזאת כי נראה בעיני כי גם בשנת תתק"ח חי רשב"ם עוד בכתוב ר' אברהם אבן עזרא בפתחת אגרת השבת אשר לו „ולא תשא פני איש" על אודותיו, וכוה לא יאמר וולתי על חכם נכבד בעודנו חי ומתשל בקרב בני דורו⁽²⁾. ואם צדקו דברי אלה, מת רבנו שמואל אחרי שנת תתק"ח לבריאה שהוא שנת 1158 למספר השנים אשר נמנה היום בארצות האלה.

הפרק השני.

בספרים אשר כתב רשב"ם ואשר יצאו על שמו.

לא כל הספרים אשר נכתבו ואשר נדפסו על שם רבנו שמואל יצאו באמת מתחת יד חכמתו. ואולם הנותן לבו לדרוש ולחקור בדבר הזה יכיר כי על רבם דבריו מעידים כי הוא כתבם או יהיו דבריהם שוים לדברי הספרים אשר יעיד עליהם ורוח אחד לכלם. אבל יש ספרים אשר יצאו על שמו והוא לא כתבם או חלק לבנו בהעדר כל עדות נאמנה או בהגלות מופתים מורים כי אינם מעשי ידי רשב"ם.

ועתה נלכה נא ונתור בראשונה את הספרים אשר חבר בדברי ההלכה והגדה ואחרי כן נטה לבבנו אל פירושי ספרי הקדש אשר כתב. ואלה הספרים בדברי הלכה ואגדה אשר נקראו על שם רשב"ם:

א. ספרים אשר נקראו באמת על שמו.

א) פירוש פרק עשירי למסכת פסחים, הוא פרק ערבי פסחים. והפירוש נדפס בצד פירוש רש"י. ורשב"ם לעד על היות

(1) כן היטיב להראות בימים האלה החכם ר' צדוק כהן (Kahn) מורה ורב עדה פריש במכתב העתי *Revue des études Juives* בחלק א' ברף 230. ויוסף להראות כי מדברי ר' תם האלה בספר הישר ברף ענ ע"א בשורה הראשונה לקח הח' צונץ את דבריו בספרו צור נשיכטע דף 70 כי חי רשב"ם עוד בשנת 1153 למנין הנוצרים. — (2) בברם חמר חלק ד ברף 160. וראה בספר דברי הימים לבני ישראל להח' פראפעססאר גרעטץ חלק ו דף 210 ודף 447.

הוא מחברו כי לדרך קו ע"ב בד"ה ואע"פ שאין ראייה לדבר כתב; ורבינו שלמה זקני פירשה כן. ובמקומות רבים נטה רבנו שמואל מדרך רש"י או הוסיף באר באשר המעיט רש"י דבריו כדרכו. ועוד זאת הוסיף רשב"ם על פירוש רש"י לכתוב את אשר הורה רש"י את תלמידיו בפיו ולא כתבו על ספר, כאשר תראה מדבריו לדרך קמו ע"א בד"ה וכאן הבן שואל ובודף קיז ע"ב בד"ה דאפטרותא.

(ב) חלק פירוש מסכת בבא בתרא האחרון ממקום אשר חדלה יד רש"י לכתבו במותו עד תמו והוא מדרך כט ע"א והלאה⁽¹⁾. וגם על זה יעידו דברי רבנו שמואל. כי לבבא בתרא דף פה ע"ב בד"ה מוכר קלתות כתב: כך פירשה רבינו מ"ב במסכת גיטין; דף פז ע"ב: מצאתי הגהת רבינו זקני אבי אמי מ"ב; דף קיז ע"ב: וסייג מצאתי לדברי מתשובת רבינו שלמה זקני מ"ב. ועוד העיד עליו רבי אברהם בר יצחק מנרבונא הנקרא הרב אב בית דין מחבר ספר האשכול, כי הביא דברי פירוש רבנו שמואל בעודנו חי בשמו בחידושי בבא בתרא אשר כתב ואשר נשאר בכתובים⁽²⁾.

(ג) פירוש מסכת עבודה זרה אשר נשארו חלקים ממנו בספר תמים דעים סימן קג. קה (בדרך יט ע"ב בדפוס ויניציאה). קח (דף כ ע"ב). קמו (דף כח ע"ג).

(ד) חלק פירוש מסכת מכות לרש"י זקנו מדרך יט ע"ב והלאה כאשר עשה בעל אחות אמו ר' יהודה בן נתן וכאשר הזכרתי למעלה בדרך VII. ויהי כהספח מעשה ידי ריב"ן לפירוש רש"י בספרי התלמוד אשר בדינו, כן הוצג פירוש רשב"ם להשלים פירוש רש"י אל ספרי הלכות רבנו יצחק אלפאסי הגדפסים. ראה ותמצא כי הפירוש המשלים פירוש רש"י בתלמוד שונה מאשר ישלים אותו בספרי הלכות ריא"ף ואינם מעשה ידי איש אחד. וכראש פתרון המשנה אשר

(1) בתלמוד דפוס פזירו כתוב לבבא בתרא דף כט ע"א ברשי אחר דבור המתחיל אלא מעתה: כאן מת רש"י ז"ל. — כן העיד הח' ראבינאוויטש נר"ו בסוף חלק דקדוקי סופרים אשר כתב למס' ב"ב. — (2) ראה דברי החכם ראבינאוויטש בהקדמת ספרו דקדוקי סופרים למס' בבא בתרא דף 10 בהערה ותמצא כי דרך רבי אברהם אב"ד לכתוב: הרב ר' שמואל נט' רח"ו (נטריה רחמנא), או כתב הרב ר' שמואל שיץ (שמרה צורו). והחכם ראבינאוויטש הוסיף לאמר שם בדרך 11 הערה * כי לדעתו באר רשב"ם את שארית מס' בבא בתרא, אשר חדל רש"י לבארה, גם בדרך קצרה גם בדרך ארוכה; והפירוש הקצר הוא הגדפס בדפוס פזירו מדרך כט ע"א עד דף נד ע"ב, והפירוש הארוך הוא העובר בכל הדפוסים. ויתן מופתיו מדברי הספר.

תחל הקורח קרחה בתלמוד מכות דף כ ע"א לא נמצא בדברי ריב"ן וזלתי פתרון אחד, אבל בפירוש המשנה הוא בספר הרי"ף נכתב אחרי דברי פתרון אחד: „זה פירוש רבנו חננאל, ורבינו זקני פירש וגו'". ואם כן רבנו שמואל ב"ר מאיר הוא אשר כלה פירוש רש"י שם⁽¹⁾.

(ה) פירוש מסכת נדה אשר העיר עליו ר' יצחק מיינא בספרו אור זרוע⁽²⁾.

(ו) פתרוני רבנו שמואל אשר הביאו אחרים לדברי ספרי התלמוד האחרים אולי יתנו מקום לחשוב כי כתב רשב"ם פתרוני המסכתות ההן על ספר אשר היה בידי הראשונים. ואלה הספרים אשר נזכרו בענין הזה: עירובין, ביצה, חגיגה, מנחות⁽³⁾.

(ז) תוספות לתלמוד כתב רשב"ם בפני זקני רש"י. ואחרות כתבו תלמידיו בפניו כמו „תוספות ה"ר יוסף שפירש לפני רבנו שמואל"⁽⁴⁾.

(ח) תוספות להלכות הרי"ף נשארו גם בכתבי היד גם בספרים נדפסים, וחלק מהם נדפס מחדש⁽⁵⁾.

(ט) פסקי הלכות הנקראות פסקי רבנו שמואל⁽⁶⁾.

(י) תשובות אשר השיב לשואלים בדברי הלכה ופתרון התלמוד⁽⁷⁾.

(1) ידידי הח' האלבערשטאם נר"ו אשר בביטליטץ הוא אשר העירני על זאת במכתבו. ויוסף להראות כי לא כל מסכת מכות באר רשב"ם כי רק ממקום אשר חדל רש"י לבאר הוא החל. ועדותו כי גם בתוספות שאנ"ץ גם בתוספות הנדפסות בספרי התלמוד אשר בידינו כדף כ ע"ב בדיה במלקט ובריטבא לדף כא הובא פתרון בשם רשב"ם, וכל הפתרונים המובאים הם למסכת מכות מדף יט ע"ב והלאה ולא לפני זה. — (2) ראה דברי הח' בערלינער במאנאצין אשר לו ח"ב כדף ק ע"א. ועוד ראה דברי הח' צוקערמאנדל שם כדף סו ע"א. — (3) גם על אלה העיר הח' בערלינער שם בחלק ז כדף 186. — (4) על דבר התוספות האלה הנאמרות באחרונה ראה דברי הח' גראם במאנאצין ח"ד כדף 187 וכדף 206 על פי תוספות מס' ברכות להרב יהודה שיר ליאון בספר ברכה משולשת דף ב ע"ב ודף ט ע"ב ודף יז ע"ב ועוד. — (5) בדקדוקי סופרים לחח' ראבינאוויטץ חלק ב. ראה הקדמתו למס' ביצה דף 13. ועוד ראה לוח הספרים העבריים בכתבי היד בספרי המלכות אשר בעיר בערלין אשר כתב הח' שטיינשניידער בלשון אשכנז כדף 3 וספר הח' קאהן על ר' מרדכי בן הלל כדף יז, והנהגות מיימוניות לסדר התפלה בסוף ספר אהבה לרמב"ם. — (6) ראה לוח הנאנים והרבנים לחח' המניח ר' שמואל דוד לוצאטין באוצר טוב להחכם בערלינער משנת 1879 כדף 46 ודברי הח' בערלינער במאנאצין חלק ז כדף 186 אשר העיר על פסק דין בענין אבלות המובא באור זרוע שם חלק שני סימן נא כדף 22 בשם רבינו שמואל בן ה"ר מאיר זצ"ל. — (7) ראה דברי רשד"ל שם, ותשובות

(יא) מאמר קצר בחשבון העבור כתב רשב"ם כאשר הזכרתי למעלה בדף XI.

(יב) פירוש מסכת אבות כתב רשב"ם, אבל נאבד מאתנו ולא נשאר ממנו בלתי המובא בשמו בספרי מבארים אחרים⁽¹⁾. והם עדים על היות ספר פירוש אבות לרשב"ם נמצא בימיהם. ומקצה הפירושים אשר הובאו שם על שם רשב"ם הם באמת בדרך החכם הוזה אשר ידענה מדברי פירושו והם טובים ונכוחים ככל פירונו⁽²⁾. ואל תשת לבך אל דברי האומרים לאמר הלא בדברים אשר הביאו על שם רשב"ם נאמר דבר על שם דודו הר"י בן הרא"ש⁽³⁾. והלא רבי יהודה בן רבנו אשר מחבר ההלכות נולד יתר ממאה שנה אחרי מות רשב"ם ולא היה קרובו, ואם כן לשוא חשבו כי הפירוש הוא מעשה ידי רשב"ם היה. ואולם כבר קדמם חכם גדול⁽⁴⁾ להראות בדרך קצרה דעתו כי הר"י בן הרא"ש הנוכח פה איננו החכם הידוע לכל בשם זה כי אם ר' יצחק בן ר' אשר הלוי הנקרא גם כן בראשי אותיותיו בשם ריב"א. ומדוע לא יהיה זה ממשפחת רשב"ם? — לכן אל תמאן לחשוב כי מתחת ידי רשב"ם יצא ספר פירוש אבות הנאבד מאתנו אשר לקחו מבארים אחרונים את הפירושים המובאים על שם רשב"ם מתוכו. אבל לא תאבה ולא תשמע אל דברי החושבים כי נשאר לנו ספר פירוש אבות לרשב"ם בכ"י מחזור ויטרי, אף כי

נדפסות נמצאו בספר ראב"ן מדף קמ"ט עד דף קמ"ט ע"נ בחתימת יד רשב"ם, ובפרס דפוס קושטאניא דף ד' ע"ב בצד הראשון, ובספר מרדכי לכתובות פרק ח סימן ש בדף ק"ט ע"ב בדפוס ריווא, ובהגהות מיימוניות להלכות אישות פרק ג.

(1) שמותם נמצאו בספר צור נעשיכטע להח' צונץ בדף 124 ובדף 125. —
(2) כבר העירו אחרים על פתרון משנת שמעון בן שטח הוי מרבה לחקור את העדים וגו' (אבות א, ט) ומשנת הלל הוי מתלמידיו של אהרן וגו' (שם א, יב) אשר הביא ר' שמואל די אוזירא בספרו מדרש שמואל בדף כד ובדף כו ע"ב. ואני מוסיף פתרון אבות ג, ז אשר העתיק החכם ההוא בדף צ"ג ע"ב לאמר: ורשב"ם כתב ומידך נתנו לך כמו נתננו, והוא כדברי רשב"ם לבראשית לד, טו; — ופתרון אבות ד, ז המובא במדרש שמואל דף קמ"ט ע"ב: ורשב"ם ול כתב קורת רוח כמו נתקברה דעתו וכלפי שהחרון אף נקרא חימה לשון חמימות כמו וחמתו בערה בו נקרא הרצון קורת רוח שמקררת ומתישבת דעתו עליו מרוב הנאה; ועוד שם לאבות ה, ה; ורשב"ם כתב כי הנס הזה היה שאף על פי שארץ ישראל חמה ביותר לא הסרחו ולא התלשנו. — ומה יקרו דג"ו הפשט האלה בהשוותם אותם אל פירוש רבי אפרים המובא שם. — (3) שנים הם המביאים המאמר ההוא בשם רשב"ם ועדותם נאמנה: ר' שמואל די אוזירא במדרש שמואל בדף רכ ע"ב ור' ליווא בן בצלאל בספרו דרך חיים אשר הוא פירוש פרקי אבות דף צט ע"ב בדפוס קראקא. — (4) צונץ בספרו צור נעשיכטע בדף 31 בהערה b.

אמת נכון הדבר כי יש פתרונים אשר הובאו בשם רשב"ם ואשר נמצאו גם בפירוש ההוא⁽¹⁾. כי רבו הפתרונים השונים מהשונים בשניהם⁽²⁾, וכל מבין יכיר וידע כי כל אשר הביא ר' שמואל אוזיאל בספרו מדרש שמואל על שם רשב"ם הם הם הדברים ככתבם וכלשונם כאשר נמצאם בספר פירוש אבות אשר העתיק ממנו ולא שנה הוא בהם דבר. ואם כן לא פירוש מחזור ויטרי היה לנגד עיניו כי אם פירוש אחר הנאכד מאתנו הידוע והנאמן בימיו על שם רשב"ם. ואף גם זאת ראיתי כי יש אשר מחבר פירוש מחזור ויטרי יריב עם הפתרון הנכתב על שם רשב"ם⁽³⁾. ואם כן, איך יהיה הפירוש ההוא מעשה

(1) הפתרונים אשר הובאו על שם רשב"ם בספר מדרש שמואל בדפוס ויניציא לשנת ה' שמה דף יט ע"א ובדף צו ע"ב ובדף קב ע"א ובדף קו ע"ב ובדף קנו ע"ב ובדף רלה ע"א והפתרון אשר הביא ר' יצחק עראמה בספרו עקדת יצחק בתחלת פרק ג נמצאו כמעט במלות שוות בפירוש מסכת אבות אשר בכ"י מחזור ויטרי. — ועל טוב זיכר שם החכם היקר ר' רפאל קירכהיים נר"ו אשר נדבה רוחו אותו לשלוח אלי את העתקת פירוש אבות ממחזור ויטרי אשר העתיק בידו מכ"י כרמולי, להיות לי למזכרת טובה וחסדו כל הימים. וכל פירוש הפרק הראשון אשר החל להוציא לאור התי' לו צאטו ז"ל בכרם חמד חלק ד מדרג 201 והלאה ואשר השלים להפיצו כרבים בכוכבי יצחק ממחברת 28 עד מחברת 30 נמצא בכ"י אשר לי. — (2) החלק הראשון בדברים אשר הובאו במדרש שמואל בדף קכד ע"א על שם רשב"ם שזה לדברי פירוש מחזור ויטרי, אבל החלק השני בא שם בלשון אחרת. ואשר הובא במדרש שמואל בדף קנו ע"ב בא במחזור ויטרי בלשון יש לפרש אחרי פתרון אחר. ובעקדת יצחק בפרק עשרים הובא לשון פתרון בשם רבנו שמואל ז"ל הנמצא, כאמת גם במחזור ויטרי, אבל כל הנכתב במחזור ויטרי אחרי כן לבאר הלשון ההוא לא ראוהו ר' יצחק עראמה בפירוש רשב"ם הנאמן אשר לפניו כי הוא נתן לב לבאר את הלשון בדרך וזה מאד לרוח רשב"ם. ולא ארבה דברי על הענין הזה. — ועוד מצאתי לשון אחרת בפירוש מחזור ויטרי נבדלת מאשר הובא בשם רשב"ם במדרש שמואל בדף ה' ע"א, כי ע"ב, לג ע"א. ובעצם הדברים מצאתי רק חלק בכ"י מחזור ויטרי מכל אשר הובא במדרש שמואל דף קד ע"ב, קח ע"ב, קח ע"א. ומאומה לא מצאתי מאשר הביא בעל מדרש שמואל בדף כד ובדף קכב ע"א, קפה ע"ב, רכ ע"ב. — (3) לאבות פרק א משנה יח כתוב במדרש שמואל בדף לו ע"ב: ורשב"ם ז"ל כתב שפטו בשעריכם. וכתוב בתריה אולי יחן י"י צבאות [זכרון רבנו החליף דברי עמוס ה', טו בדברי זכריה ח', טו כאשר קרה לו ולגדולי החכמים כהנו לא אחת ולא שתיים. ראה ספרי על רשב"ם בדף 59 הערה 1]. ואולם בכ"י מחזור ויטרי נמצא: ר' שמעון בן גמליאל אומר על שלשה דברים העולם עומד על הדין ועל האמת ועל השלום. וסליק פרקא. רש דהוא אביו של רבינו הקדוש בנו של ר' גמליאל בן מחלקתו של ר' יהושע. ואין כתוב יותר במשנה מדויקת. ונראה הדברים, לפי שהמקרא [רצוני לומר אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם בבוריה ח, טו] אין כתוב בויו ושלום אלא משפט שלום בלא וייו. סליק פרקא. עד הנה דברי פירוש מחזור ויטרי. ואם כן הפסוק ההוא אשר יבאר רשב"ם אותו אינו על פי פירוש מחזור ויטרי במשנה הזאת על מכונו. — ועוד זאת שנית מצאתי למלות כי נטל עליו בפרק ב בסוף משנה ב אשר הביא בעל מדרש שמואל פתרון רשב"ם בלשון הזה: ורשב"ם פירש שהושלך עליו שכר משלם או הרי הוא כנטל

ידי רשב"ם? — ועתה אם אחרי הדברים והאמת האלה תשית לבך לדעת, יקל להבין איך נמצאו בפירוש מחזור ויטרי דברים אשר לא יתכנו כפי רשב"ם⁽¹⁾ ומדוע רחוקה דרך המחבר ההוא מדרך רשב"ם הטובה והישרה כרחוק מזרח ממערב. כי הרחיב לדבר בענינים ברורים וירב מאמריו על אשר הקרה דבר המשנה לפניו⁽²⁾ ולא כאחד החכמים הגדולים כלא שפתיו מלדבר תועה בענינים אשר לא היטיב לדעת אותם⁽³⁾:

ב. ספרים אשר יצאו על שמו והוא לא חכם.

עוד יש פירושים אשר יצאו על שם רשב"ם ואין מעיד עדות נאמנה על היותם פרי מחשבת חכמתו. ועקב היתה רוח אחרת עמם, אל תבא נפש החכם היקר בסודם ושמו לא יקרא עליהם בין מכירי דרכו, וכאלה דברי נמטריא אשר הובאו על שמו⁽⁴⁾, ופירוש הגדה של פסח הנדפס עם פירושים אחרים⁽⁵⁾ ולשון הפירוש ההוא

שכרו כבר שמומן הוא וכתב דאית נרסאות דלא נרסי לה רק מסים בולחושבי שמו. ועתה שמע דברי מחזור ויטרי למשנה הזאת: וישובין לאי דוקא. [ומה] שמצינו במשניות ומניין לאחד שיושב ועוסק בתורה שהקב"ה מעלה עליו כאלו קיים כל התורה כולה [וגו'] אין אנו גורסים דבר זה במשנת ר' אפרים ובשאר משניות מדויקות, אלא מסים הבכא בלירא השם ולחושבי שמו. — ומי לא יראה כי הדברים האלה לא כתבם רשב"ם, כי הלא הוא אשר נסה על פי עדות בעל מדרש שמואל לבאר את הלשון אשר הסיר ר' אפרים.

⁽¹⁾ מי פתי יסור הגה לחשוב כי כתב רשב"ם דברים כאלה: ועמד עני ירקב שמי אחד מתלמידיו [ר"ל של אנשינו א"ש סוכו] וכתב להם ספר גזירות חקקי און וכתבי עמל חוקים לא טובים ומשפטים כל יחיו בהם וגו'. — החליף המחבר הצדוקים והבייתוסים עם הקראים ולא ידע כי זה חפצם, ויקלל את עני ראש הקראים כדבר אחד היהודים מלידי ספרד בימים ההם. והדברים נמצאו גם בשני כ"י ליצאטו ז"ל כאשר תראה בבוכבי יצחק במחברת כח בדף 18. והן אמת נכון הדבר כי מחבר פירוש מחזור ויטרי היה צרפתי כאשר יורו העיונים אשר הביא, אבל שני חייו היו אחרי עת חי רשב"ם בהיות הקראים נודעים ושנואים גם לפני צרפת הצפונית עד כי יקללו חכמיהם את שם האנשים ההולכים בראשם קללה נמרצת כאשר בפירוש ההוא. — ⁽²⁾ ראה נא פתרון דברי המשנה משה קבל תורה מסיני בכרם חמד חלק ר' דף 202 ובבוכבי יצחק חלק כח דף 15 ודף 16 איך ירחיב לבאר מלת תורה, וסופר ומונה השופטים והנביאים הכל בשמותם, ומביא דברי חברייתא אשר לרבי נתן, ומרבה לדבר על הבנסת הגדולה. וכאלה דבות. — ⁽³⁾ נכון הוא בפתרון מלת פסח למשנה ג בפסח א בבוכבי יצחק, חלק כח דף 18. והקורא לא ידע במה יבחר, כי כל שלשה הפתרונים הבל, גם אמר כי שלשה מיני ניקוד הם, ניקוד טבראני וניקוד שלנו וניקוד ארץ ישראל, והוא שמע קול דברים ולא הבין, כי כלם מין אחד הם והמין האחר הוא ניקוד האשורי או הכבלי. — ⁽⁴⁾ בספר המנהיג לר' אברהם בר נתן הירחי בדף ז ע"א בדפוס בערלין. — ⁽⁵⁾ בספר פה ישרים כולל הגדה של פסח עם פירושים הנקראים על שם רשי' ורשב"ם ורשב"א ואחרים בליורני תקצח ובירושלים תרכ"ג ובוילנא תרל"ה.

ודרכו אינם לשון רשב"ם ודרכו⁽¹⁾ ויש בו דברים אשר כל קוראם יתמה ויאמר איה גבורות רבנו שמואל ועצם רוחו?⁽²⁾ — ובלעדי זאת יבאו בו דברים אשר לא נמצא מקורם בימי רשב"ם בארץ מושבו⁽³⁾:

ואלה פירושי ספרי הקדש אשר כתב רשב"ם:

(א) חמשת ספרי תורת משה באר בזקנתו אחרי מות אבי אמו רש"י ואביו רבי מאיר בן שמואל. וידו כתבה את דברי פירושו על ספר:

(ב) פירוש שופטים ומלכים לרשב"ם היו ביד ר' אברהם בן עזריאל מחבר ספר ערוגת הבשם אשר הוא ספר מאסף פתרוני פזיזים וסליחות, והוא בכתובים ולא נדפס עד הנה⁽⁴⁾. ועוד העיד על פירוש ספרי שמואל לרשב"ם ר' יוסף קרא רעזו בהביאו פתרונים אשר לקח מתוכו⁽⁵⁾. על כן קרוב הדבר לחשוב כי באר רשב"ם כל ספרי הנביאים הראשונים:

(ג) פירוש ישעיה וירמיה ויחזקאל ופירוש הושע ויואל ועמוס ומיכה וזכריה נודעו ונכרו גם הם בדברי ר' אברהם בן עזריאל ובדברי ר' יוסף קרא⁽⁶⁾. ואם כן, יש לחשוב כי גם יתר ספרי נביאים אחרונים באר רשב"ם:

(1) קצתו תראה בדבריו בדף ט אשר לדפוס ווילנא: שאלה זו ניכרת שהיא מחכם ישראל. ובדף י בדה רשע מה הוא אומר: עתה יש לתמוה על זה. — (2) ראה איך יבאר למה לקח בטל ההנהגה התשובה על שאלת הרשע ממקום אחר במקרא (משמות יג, ח) בדף כ. — (3) כמו דבריו על היסודות הארבעה בדף כא, ועל החמש היודיין בסוף מלות המנביה המשפילי להושיבי מקמי מושיבי לדברי רבי עקיבא במנין המכות. — (4) ה' פטרלס נר"ו רב עדת מינכטן קבץ פתרוני רשב"ם המפורסם בכ"י שהוא במאנאטסשריפט אשר לה' גרעטץ משנת 1877 בדף 363 ודף 367 והבאים. ועוד ראה דברי ה' בערלינגר במאנאצין אשר לו בחלק א' מדף 2 והלאה ופירוש רשב"ם בספר הזה בדף 232 הערה 1. — (5) שני פתרונים מצאתי בכ"י ואדפיסם בספרי RSBM בדף 13 בהערה 4. — (6) גם אלה במקומות אשר הזכרתי בהערות הקודמות. ור' שלמה אחי רבנו תם אשר הביאו שם ר' אברהם בן עזריאל מי ידענו? וראיתי אני כי שגגה היא בהבנת ראשי התבות ר"ש ונכתב ר' שלמה במקום ר' שמואל. ואף כי אתן תודה ברבים לאמר כי שגגתי בכתבי בספרי על רשבים בלשון אשכנז כי לא נקרא שם הבן הנולד בשם וקנו בעודנו חי ואשורה משפט אנשי דורנו למשפט עתים רחוקים, כאשר החכים להראות את שגגתי ידידי ה' קויפמאן במכתב העתי נעטטינגישע געלעהרטע אנצייגטן משנת 1880 בדף 404, בכל זאת רבנו שמואל ולא אחר הוא הנאמר במקום ההוא כי פירוש את מוצאיו ואת מובאיו ביחזקאל מנ"א המובא שם על שם ר' שלמה הוא הפתרון אשר תמצאהו בדברי רשבים לשמות טו, ה.

(ד) על פירוש תהלים לרשב"ם העידו ר' אברהם בן עזריאל בספרו הנזכר ורבונו יהודה שיר ליאון בתוספותיו למסכת ברכות⁽¹⁾. ופירוש תהלים הנדפס בבערלין בשנת תקנ"ד על שם רשב"ם מעשה ידי המוציא לאור ר' יצחק הלוי הנקרא יצחק סאטנאווי הוא. הכי קרא שמו יצחק ויהי כצחוק בעיניו להתחפש במעטה רבנו שמואל ולעשות מעשהו ולעבוד עבודתו. וזר מעשהו ונכריה עבודתו, כל השומע יצחק לו:

(ה) מפירוש ספר איוב אשר לרשב"ם הובאו פתרונים לששה פסוקים בספר ר' אברהם בן עזריאל הנזכר, לפסוק אחד בפירוש ר' יוסף קרא למלת תעופה (יא, יז), לפסוק אחד בנצחון לר' ליפמאן מילהויזען סימן ש"ב, וכן לשלשה פסוקים בכ"י סימן 37 (ולפנים סימן 82) אשר בספרי עיר האמבורג והם לדברי הכתוב יגיד עליו רעו (לו, לו), למלת בהמות (מ, טו) ולדברי הכתוב התמלא בשכות עורו וגו' (מ, לא)⁽²⁾, ועוד לפסוק אחד בדברי מעתיק פירוש רש"י הנמצאים בכ"י 5 אשר בספרי המלכות בעיר מינכען לאיוב יט, ב. ג. כלם יעידון כי היה פירוש איוב לרשב"ם בידיהם, ועל פי כל העדים האלה יקום הדבר:

ורבים אומרים כי השלים רשב"ם פירוש איוב אשר כתב רש"י עד מ, כה ולא כללו טרם מותו. ולא כן הדבר, כי המדמה הפירוש הנוסף ממקום שהוא והלאה עד סופו אל פירוש ר' יוסף קרא ראה יראה כי כמעט במלות שוות באו בו יתר מעשרים וחמשה פתרוני החכם ההוא. ולפסוק אחד נמש המחבר את פתרון רשב"ם הנודע לנו במקרה ויבחר בדברי ר' יוסף קרא ההולך בדרך רשב"ם שם ומציאהו למרחב. אבל חלק הפתרונים אשר לא לקחו מפירוש ר' יוסף קרא קרובים בענינים ולשונם לפתרוני רשב"ם הידועים לנו ובאחד מהם יעידו דבריו על היותו מעשהו⁽³⁾. ולא כל אשר אינו לר' יוסף קרא יפנה בעבור זה במספר פתרוני

(1) ראה דברי הח' גראס במאנאצין אשר להח' בערלינער בחלק ד דף 199 בהערה 117 ובדף 208. — (2) שני הפתרונים האחרונים הודיעני הח' דר' זולצבאך אשר בעיר פראנקפורט באנרתו אלי. — (3) למלת יתחטאו באיוב מא, יז נכתבו הדברים האלה לפתרון: לשון חסרון כמו [מלכים א' א, כא] והייתי אני ושלמה בני חטאים, ובכ"י 5 אשר במינכען נוסף: פתרוני חסרין. כך פירש זקני רבינו שלמה ב"ר יצחק במלכים.

רשב"ם¹) וגם לא השיב כותב הבא אחריהם את ידו מלשנות דברים בפתרונים הנמצאים שם. על כן אמרתי, לא רבנו שמואל ולא ר' יוסף קרא כתב כל הפתרונים אשר נספחו על פירוש איוב אשר לרש"י למען השלימו, כי אם מאסף פתרוני אחרים. חכמים יחד וישאב גם מי באר מספרי פירוש איוב לרשב"ם ולרב יוסף קרא, ואולי הוסיף מאשר לו על אשר לקח מספרי אחרים. וגם זאת יוכל להיות כי לקח הסופר, אשר העתיק פירוש רש"י, את סוף הפירוש אשר הוסיף מפירוש מאסף כזה אשר חבר פתרונים יחדיו לכל ספר איוב, כאשר שמענו וכן ראינו פירושים כאלה מעשי ידי מאספים אחרונים לרוב ספרי הקדש:

והנה דברי סופר אחד אשר העתיק פירוש איוב לרש"י הם הסבו את כל המשגה הזה לחשוב כי רשב"ם השלימו. והדברים ההם נשארו בכ"י פירוש רש"י בספרי המלכות אשר בעיר מינכנן בסמ"ן² ובספרים אשר השאיר אחריו החכם דע ראססי סימן²¹⁸¹). בהם ידענו איה מקום הפירוש אשר חדלה בו יד רבנו הגדול רש"י לכתוב ותחל יד הבא אחריו להשלים מלאכת הקדש. ואשר הוליד שגגת הסופר לחשוב כי רבנו שמואל הוא אשר כלה לבאר ספר איוב עד תמו בהשלימו פירוש רש"י, הוא הדבר אשר הבאתי למעלה³ בפתרון פסוק אחד הלוקח באמת מפירוש איוב לרשב"ם ואשר דבריו יעידון כי הוא המדבר. והסופר הנמחר חשב כי כל הפתרונים אשר מצא בחלק ההוא בכ"י אשר לפניו יצאו גם הם מתחת יד רשב"ם. והאמת הוא אשר כתבתי. ודע כי יש ספרי פירוש איוב לרש"י כתבי יד אשר סופם איננו כפירוש הנדפס כי אם

¹ כי הפתרון הנדפס בהנחספות לפירוש רש"י לפסוק התמלא בשכות עורו כאיוב מ, לא אינו לא לר' יוסף קרא ולא לרשב"ם, ועדים פירוש ר' יוסף קרא הנדפס וכ"י 37 אשר בהאמבורג, ראה דברי למעלה בדף XIX. — ² בהעתקת פירוש רש"י לאיוב מ, כה נמצא בכ"י 5 אשר במינכנן הדברים האלה: „תמשוך לויתן בחכה וגו', כאשר תמשכני [בחכה] ותשים אנמן באפי הידבר אליך [ונני] כליו לא תוכל להקריב: אליו בכלי מצידה: ע"כ יסוד רבינו שלמה וצ"ל. מכאן ואילך יסוד בן בתו רבינו שמואל אחיו של רבינו יעקב מרמרו בן הרב ר' מאיר וצ"ל. תמשוך לויתן בחכה. אם תמשכנו ממקומו בחכה באותו ענין שצידו דנים צידן את הדגים ושילין אותן בחכה מן המים: ובחבל תשקיע לשוננו. להוציא ממקומו: — וכבר קדמו הח' גי'נער בכרם חמר חלק שמי בדף 46 והח' שטיינשניידער בהמוכר חלק יד דף 129 להוציא לאיר דברי הסופר הזה וראינו בדבריו. — ³ בדף XIX בהערה 3.

לָקַח מִפִּירוּשֵׁי מִפְרָשִׁים אַחֲרֵים כִּי יוֹסֵף קָרָא וְרִי יַעֲקֹב נֹוֹר
ואחרים:

(1) פירוש שיר השירים אשר הוציא הח' יעללינעק לאור על
שם רשב"ם⁽¹⁾ איננו בתמונתו ההיא מעשה ידי רבנו שמואל ורוחו.
הן אמת כי באו בו פתרונים אשר יעידו עליהם חברים בפירושי
רשב"ם הנאמנים וכי נכיר לשון רבנו באחד הפתרונים וכי יש
פתרונים על פי חקי לשון עברי בתוכו אשר אין להשיב על צאתם
מידי רשב"ם אף כי גם אין להעיד עליהם. ואולי כתב רבנו שמואל
פירוש שיר השירים הנאבד מאתנו ולא נמצא עד היום וממנו לקח
מחבר הפירוש הנדפס את הדברים ההם אשר הזכרתי. אבל נכון
הדבר כי הפירוש הנדפס איננו מעשה רשב"ם. כי מבלעדי אשר
אין דרך רבנו שמואל לבאר כמהו כל הספר חלק חלק לבדו
ראשונה יחדיו ואחרי כן כל פסוק אשר בחלק ההוא לבדו. באו בו
לשונות ודעות ורות ורחוקות מדרך רשב"ם. ומה אוסיף עוד לדבר
להשיב על מחשבת המוציא לאור החכם היקר יעללינעק נר"ו אשר
אין לה משען ומשענה בעדות אחד הראשונים, כי לא בכ"י 37 אשר
בהאמבורג אשר מתוכו לקח את העתקת דפוסו ולא בכ"י הפירוש
ההוא הנמצא ביד החכם מ' סאָאווע⁽²⁾ נקרא הפירוש ההוא על שם
רשב"ם. ומתוך דברי הפירוש אין להוכיח וולתי אשר מבאר צרפתי
חברו⁽³⁾ ההולך בדרך רש"י ור' יוסף קרא ורשב"ם. ואולי לקח
פתרונים מתי מספר מתוך דברי רשב"ם. ורבים מהמה פתרוני
רש"י אשר באו בתוך דבריו, כאשר יראה כל מדמה דברי
הפירוש ההוא עם פירוש רש"י:

(1) ושם הספר: פירוש על קהלת ושיר השירים לרבנו שמואל בן מאיר ז"ל,
נדפס בלפסא (Leipzig) בשנת ה' תרטו. — והנהגות ותיקונים הוסיף לתת הח'
דר' זאלפֶלד מכ"י אשר להח' Soave, במאנאצין אשר להח' בערלינער בחלק
הששי מדף 196 והלאה. וגם אני הכותב תקנתי מדעתי בלי עור כי בספרי על
רשב"ם בדף 23 בהערה 3 את אשר הקרה י"י לפני. — (2) הוא כתב היד אשר
היה ביד הח' זאלפֶלד בעת כתבו את מאמרו היקר על פירושי שיר השירים
במאנאצין אשר להח' בערלינער בחלק ה בדף 110 והבאים ובחלק ו מדף 20
והלאה. ומתוכו הוציא החקונים אשר הזכרתי לשנאות כ"י האמבורג אשר נעתקו
אל דפוס הח' יעללינעק. — (3) כי הלעזים כלם מלשון צרפת הישנה לקוחים
הם. והלשו אשפאָוטבלא בדף 55 למלת איומה כנדגלות בשיר השירים ו, י
היטיב הח' זאלפֶלד לבארו *espoentable* בפתרון נוראה והיום יאמרו
epouvantable. ושאר הלעזים יבארו כאשר בארתי בספרי על רשב"ם
בדף 97.

(ו) על פירוש קהלת לרשב"ם העיד ר' אברהם בן עזריאל בספרו הנזכר בהביאו פתרון מלה אחת על שמו. אבל הפירוש הנדפס על ידי הח' יעללינעק והנקרא כבר בכ"י 37 אשר בהאמבורג על שם רשב"ם או חלו בו ידים או מעשה ידי מבאר הולך בדרכיו הוא. כי אמת הדבר, באו בו פתרונים שונים לפתרוני רשב"ם הנאמנים, ואולם בצדם נמצאו גם זרים ורחוקים מפתרוניו ולשון אחרת:

(ח) פירוש רות ופירוש איכה ופירוש אסתר לרשב"ם היו לעיני מחברי פירושים על אסתר רות ואיכה כאלה אשר יצאו לאור בימינו⁽¹⁾. כי בהם נאספו פתרוני מבארים שונים, וכיניהם גם הופיעו אור פתרוני רשב"ם ור' יוסף קרא. וגם אלה גם הפתרונים הלוקחים מפירוש רש"י והלעזים הנמצאים בתוכם יעידו כי היו מחבריהם חברי מבארי צרפת. ופתרוני רשב"ם ימצאו בפירוש איכה ורבו בפירוש אסתר. והנה בזה נפתח עוד מקור אחר לשאוב ממנו פתרוני אסתר לרשב"ם. כי פתרוני אסתר אשר יצאו לאור בספר נטעי נעמנים בשגנה על שם ר' יוסף קרא לא כתבם המבאר הזה כי אם רשב"ם חברו בהמצאם גם בפירוש אסתר שהוא על שם רשב"ם ולא על שם ר' יוסף קרא⁽²⁾:

(ט) פירוש עזרא ונחמיה לרשב"ם יציץ מבין פתרוני פירוש עזרא ונחמיה הנדפס על שם רש"י. כי באו שם דברים קרובים לדברי רשב"ם בפירושו. ומה נשפוט כי היה לנגד עיני המחבר פירוש ספרי הקדש האלה לרשב"ם והוא נאכד מאתנו. ואל תחשוב כי רשב"ם הוא המחבר. כי יש מקומות אשר רוחו ולשונו זרות לרשב"ם. וגם יש אשר יהיה בלתי נודע הדרך רשב"ם הוא הולך ואם בדרך ר' יוסף קרא. ולכן יוכל להזות כי היה בידו גם פירוש ר' יוסף קרא וכי לקח מתוכו מקצה פתרוניו. אבל גם זה לא יתכן לחשוב כי ר' יוסף קרא הוא המחבר בעבור פתרוני רשב"ם אשר באו גם הם בתוכו:

(1) גם אלה יצאו לאור ראשונה על ידי הח' יעללינעק בלפסיא בשנת ה' תרט"ו מכ"י 37 אשר בספרי עיר האמבורג — ומפירושי חמש מנלות אשר הדפיס הח' היבש בעיר פראג בשנת תרכ"ו תראה כי הפתרונים אשר נקראו בכ"י האמבורג על שם ר' יוסף קרא מעשה ידיו המה באמת. ומה נשפוט כי גם שם רשב"ם נקרא על פירושים אחרים בצדק. — ⁽²⁾ החכם בערלינער הוא אשר ראה ואשר הראה כי בן הדבר.

הפרק השלישי

במעניי המדע אשר לרשכ"ם ובחבריו בפתרון
ספרי הקדש.

המעשה אשר עשה רשכ"ם בפתרו את ספרי הקדש בדרך אשר בחר בו לא יכירו ולא יעריך אותו בצדק ובמשפט וולתי היודע את המעניי אשר מצא בימי בחרותו לשאוב מהם מימי מדעו ואת החכמים אשר כתבו פירושים לספרי הקדש מרם הולדו ומרם התחזקו לאיש או אשר כתבו בימיו. ודבריו הם יורו לנו מי המה ומה המה לו:

(א) הטור הראשון ספרי הקדש. אותם אציגה בראש הפקודים יען היותם באר מים חיים אשר ממנו ישאבו ואיליו ישובו כל מבקשי אמת ודורשי בינה בפתרון דבריהם. ורבנו שמואל כאחד הגדולים אשר מעולם לא שת לבו אל חכמת התלמוד והמדרשים לבדה, כי במעמקי המעין הראשון אשר הם ספרי הקדש ירד בכל מאמצי כחו הגדול, ומתחתיתו שאב מים קרים נוזלים להרוות נפש שוקקה וללמד דעת את העם שומעי דבריו וקוראי ספריו. ויהי דבר יי בפיו נכון בכל עת ומוכן לכל צורך אם לבאר פתרון המלות ואם להורות חקי לשון עבר, תמיד מצא רבנו שמואל מלה או מחברת מלים כחפץ לבו בספרי הקדש. ומספר המלים אשר לקח מספרים אחרונים או אשר בדא מלבו להראות משפט הלשון קטן מאד בפירושו. ובהביאו דברי הכתוב יאמר פרשה או על כל ענין נבדל, או להורות על הסדר אשר נקרא כרבים בבית הכנסת מדי שבת בשבתו. והשמות אשר קרא לכל אחת ואחת נבדלו או ארכו מאשר אנחנו קוראים אותם היום. ושמות חמשי התורה קרא בשמות חומש הפקודים ומשנה תורה אשר ידענו מדברי התלמוד:

רוב השגיאות אשר נפלו בדברי הכתובים המובאים בפירושו גם בכתב היד אשר לפני, מעשה ידי הסופר הכותב המה ועל כלן דברתי במקומיהן בהערותי לדברי רשכ"ם. ויש שגיאות אשר נולדו בתעוזת זכרון רבנו שמואל מכתוב אל כתוב בספרי הקדש בהביאו מקרא לעדות על דבריו ולא פתח הספר לראות בעיניו הדברים ככתבם. וגם אלה הזכרתי בהערותי ללשוונותן

במקומות. ואולם לא דבר רק היה לשון הכתוב בעיני רשב"ם. כי עיניו על דבר קטן וגדול בכל דבר המקרא וישם ספרי ארץ מולדתו צרפת נכח ספרי אשכנז וספרד וירא ויכר כל אשר נבדלו בו. ומקצה הכתובים היו בספריו שונים מאשר הם אתנו היום. ויש אשר לא ידענו הבאו משגגת יד הכותבת ואם לא. ואולי קבץ רשב"ם את אשר מצא נוגע אל מסורת המקרא בספר אשר נאכד מאתנו כאשר כתבתי בהערותי לפירושו¹:

(ב) הטור השני העתקות ספרי הקדש אל שפת קוראיהם היהודים והנכרים בארצותם לגוייהם. ואלה מחלקותם:

1. תרגומים לצורך היהודים. ראשון לכלם תרגום אנקלוס ההולך ברוב המקומות בדרך הפשט, על כן כל רודפי הפשט ישחרוהו והוא תמיד על לשונם. ורבנו שמואל או יביאיו עד לפירושו או ילך בדרכו וגם יבארהו או יתצב לקראתו להסיר דעתו. — והשני הוא תרגום נביאים הנקרא על שם יונתן בן עוזיאל. אין מקומו נכון בפירוש התורה ועל כן לא הובא בלתי פעמים בענין אחר. — והשלישי תרגום התורה אשר קראוהו הראשונים בשם תרגום ירושלמי או תרגום ארץ ישראל ואשר נדפס על שם יונתן בן עוזיאל. אותותיו ראינו בדברי רשב"ם גם כנשותו מדרכו גם בלכתו אחריו². ובספרי התרגום ההוא אשר לרשב"ם נמצא לשון אחרת ולא הלשון הנדפס בספריו. — והרביעי תרגום כתובים אשר קרא הוא על שם ר' יוסף ויביאיו פעמים בלשון אחרת מאשר אתנו בדפוס: 2. העתקת ספרי הקדש בלשון רומית אשר היתה ביד הנוצרים הביאה רשב"ם לבראשית ממי, ולשמות כ, יג למען התקומם על פתרוניה וישם עיניו עליה מעת התוכחו עם חכמי הנוצרים בעניני האמונה:

ג) והטור השלישי ספרי ההלכה והאגדה אשר נשארו מימי התלמוד. ונדברה בתחלה על ספרי ההלכה ואחרי כן על ספרי האגדה.

1. ראשונה בספרי ההלכה היא המשנה אשר יסדה ר' יהודה הנשיא ערוכה בכל דבר הלכה ויבאו בה חלקי אגדה מעטים וטובים.

¹ ברף 32 בהערה 9 וברף 35 בהערה 7. — ² כן הראה הח' ר' יעקב רייפמאן נר"ו בבית תלמוד בחלק א ברף 214, 218, 314.

ורבנו שמואל הביא דבריה על שמות רבותינו, חכמים, תלמוד, הלכה ושמות דומים לאלה. — שנית היא המבלתא לספר שמות. ורבנו שמואל הביאה בשמה, או היתה דעתו עליה ועל ספרים אחרים יחדיו. — והשלישית תורת כהנים, הנקראת גם בשם ספרא, הביאה רשב"ם בשמה או חשבה במספר ספרים אחרים אשר במחשבתו. — והרביעי ספרי לבמדבר ודברים, ורשב"ם קרא את הספר הזה בשמו, או שם דעתו עליו ועל אחרים יחדיו. — והחמישית ברייתא דרבי ישמעאל בשלש עשרה מדות, הנדפסת בתחלת ספרא ובספרי התלמוד אחרי מסכת ברכות ובקצר במקום ברכות השחר בסדר התפלה. — והששי התלמוד הבבלי. ורשב"ם הביאו במקומות רבים כאשר תראה בהערותי. ויש אשר יהיה לשון ספרו שונה מאשר בא בדפוס ספרינו. וגם זאת הראיתי ברוב המקומות בהערותי:

2. מן ספרי האגדה הביא רשב"ם את ברייתא דרבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי בשלשים ושתים מדות, הנדפסת במרחבי פתרונים בספרי התלמוד אחרי מסכת ברכות ואת סדר עולם אשר לרבי יוסי בן חלפתא:

ד) והטור הרביעי ספרי האגדה אשר אחרי זמן התלמוד. ובהם מחלקות שתיים.

1. ספרי המדרש. הראשון מהם אשר הביא רשב"ם הוא מדרש בראשית רבא. ויביאהו בשמו או בשם הגדות וספר הגדות וחכמים ומדרש אגדה. — והשני הוא ספר האגדה הנודע אשר קרא רשב"ם אותו בשם פרקים של רבי אליעזר. — והשלישי הוא מדרש תנחומא אשר יקראו רשב"ם בשמו, או בשם הגדה וספר הגדה עם מדרש אחר יחדיו. — והרביעי הוא מדרש שוחר טוב אשר הוא מדרש ספר תהלים בעבור פסוק שוחר טוב יבקש רצון אשר יחל בו, ורשב"ם הביאו פעם אחת¹). — והחמישי הוא מדרש ספר שמואל אשר הביאו רשב"ם גם אותו פעם אחת:

2. ספרי אגדה מספרים מעשי בני אדם ואת המוצאות אותם. אחד מהם הוא ספר דברי הימים דמשה רבינו, ורשב"ם קראו בשם וילך בדרכו לבמדבר יב, א במצוא דברי הספר חן בעיניו.

¹) לבראשית לו, יב הביא דברי שוחר טוב, ובהערתי שם בדרך 46 סימן 10 תמצא מדוע לא ישרה בעיני בדבר הזה דעת החכם היקר ר' שלמה בוכער בהקדמתו לספר לקח טוב בדרך כד ע"א.

זלשמות ד', י מנהו, בלי הזכיר שמו, במנין הספרים אשר דברי הבל בתוכים בתוכם. — והשני הוא ספר יוסיפון, הנקרא גם בשם ספר יוסף בן גוריון. אותו הביא רשב"ם לבראשית לו, לא כמקור לא אכזב להכיר מעשה בני אדם ואת הקורות אותם:

(ה) הטור החמישי מחברי פיוטים. הראשון ר' אלעזר הקליר אשר יקראו רשב"ם בשמו לבראשית לו, כו. והשני ר' שמעון בן יצחק ממנצא אשר נשמתו שמו בכ"י פירוש רשב"ם עם שורה שלמה או יותר ממקומו בפירוש דברים לב, י:

(ו) והטור הששי זקני לשון הקדש הנודעים והנקראים בשמם גם בפירוש רש"י. ואלה הם:

1. מנחם בן יעקב אבן סרוק מעיר טורטווסא אשר בספרד ומתשבו בעיר קרטובא. הוא כתב ספר שרשי לשון עברית הנודע בשם מחברת מנחם. והוא הפליא לעשות בקבצו כל שרשי המלים מספרי הקדש ויערוך אותם מערכה מול מערכה אל מול פני קוראי ספרו. אך זאת חקת מעשה בני אדם ופעליהם לנשות באש קנאת מחשבה בראשית תולדתה כה וכה מן הדרך הישרה. וכן קרה למנחם במחברתו. גדולה חכמת לבו, רבו החדשות אשר מצא ואשר למדו מספרו בני דורו וגם הבאים אחריהם, אבל גדולות גם כן שגותיו אשר שגג, רבו חטאתיו בלי דעת במלאכתו אשר חשב להפריד את אותיות השרש מן האותיות אשר יקרא אותן „מועדות למלאכה" בכל אשר נעלמה אות⁽¹⁾ או חסרה⁽²⁾ או נצמדה לאחרת להיות כמוה⁽³⁾ או תהיינה תואמות ושוות בתחלה ויחדיו תהיינה תמוות אל אות אחת נרגשת⁽⁴⁾. וגם בניני הפעלים אשר נכלו אחרונים לא ידע ולא הכיר ויחלף האותיות אשר נסמן בהן הבנין באותיות השרש. על כן קרהו לערוך שרשים לא השרישו ולהקטין תמונתם ומספר אותיותם עד אותיות שתיים ועד אות אחת, לקרב רחוקים ולהרחיק קרובים, לחבר נפרדים ולהפריד חברים בספר מחברתו. ורשב"ם ידע את האיש ואת שיחו. על כן הלך בדרכו בכל אשר הכיר כי טוב הוא וכפעם בפעם כתב הדברים אשר לקח מספרו בשם אומרם. גם דרך מנחם לערוך ערך הדברים אשר יורה מלא ושוה וגם טהר

(1) כפעלים הנודעים בשמות נחי פ"א פ"י ע"ן לא וליה. — (2) כאשר יקרה בפעלים פ"נ ובמקצה פ"י בצווי ובמקור, ובפעלים ליה בצווי ובהפוך העתיד לעבר. — (3) בפעלים פ"נ ובמקצה פ"י. — (4) זה יבא בכפולים.

לשוננו ויפיה מצאו חן בעיניו, ויש סדרים בדברי רבנו שמואל ונחות אשר כל מבין יכיר כי רוח מנחם דבר בו ומלתו על לשונו. ואולם לא ברשת מנחם נלכד רבנו, וחפשים דבריו ורוחו בכל דבר חכמה ודעת. לכן יתצב לפעמים נגדו להלחם על דבריו או לבור לו דרך אחרת, וזה או יזכיר שם מנחם או יבחר להביא דבריו בלי שם:

2. דונש (או ר' אדונים הלוי) בן לבראט אשר חי בימי מנחם ויתקומם עליו ועל מחברתו וירחב פיו ולשונו עליו בהראותו שגגות מנחם ובהציגו דעתו נגד דעת מנחם בפתרון המלים והכתובים. ונכונים דבריו ברוב הענינים, ולא בכלם. וגם כאשר האמת אתו עבר חק הפר ברית שלום הכרותה מימי עולם בין אהבי התורה ומשחריה. כי דרך קשתו כאויב וריבו את בן האדם ואותו ישים למטרת חציו, ולא אש אהבת האמת בלבדה בערה בקרבו. על כן יצא משפט משקל. כי דונש כמצאו שגיאות בספר מנחם וויכחהו בדברים קשים, מה עשה דומה למלאכת מנחם היקרה והנכבדה אשר בעמל רב אסף כל המלים אשר בספרי הקדש ויערכן במחברות שונות תולדותן למשפחות לבית אבות? – וגם בזאת גדולה חטאת דונש כי יצעק מרה על מנחם והוא הלך בדרכיו ולא נטה ממנו בלתי בדברים אחרים. ומה יצעק והוא גם הוא לא היטיב להפריד אותיות השרש מאותיות השמוש, ושרשים בני שתי אותיות וגם בני אות אחת נמצאו בדבריו כבדבריו מנחם אשר לא כדת, וזולתי מספרים ימעט מאשר חשב מנחם. ובכל זאת הועילה מלאכת דונש לברר ולהרבות דעת לשון הקדש ותהלוכותיה ולהרחיב בינת ספרי הקדש בפתרונים נכוחים. – ושתי ספרי תשובות כתב דונש, האחד על רבנו סעדיה והאחר על מנחם בן סרוק, ושניהם נכתבו בלשון הקדש, אבל לרשבי"ם לא נודע ספר התשובות על רבנו סעדיה כי אם ספר תשובות על מנחם בן סרוק לבדו. ויש אשר היו דברי דונש לנגד עיניו ולא הזכיר שמו עליהם ויש אשר הזכירו. ופעם אחת לשמות מז, טו הביאו בשמו ויעמוד לנגדו:

ו) והטור השביעי אנשי דורו הגדולים ממנו בשני חייהם. ומאלה נזכרו:

1. רבי קלונימוס ב"ר שבת איש רומי אשר נסע משם לגרמיזא, אחד מגדולי חכמת ההלכה, ומחבר פיוטים, ותשובותיו הזכיר רשבי"ם בפירוש התורה לבמדבר יא, לה:

2. רבי מנחם בן חלבו, ראשון לדורשי הפשט בארץ צרפת.
לא נקרא בשם אבל היה בלב רשב"ם בהשיבו על פסוק איוב אשר
הביא על שמו⁽¹⁾:

3. רבנו שלמה בן יצחק הנקרא רש"י אבי אמו ומורו אשר
מלבד עמלו אשר עמל על משמרתו בעדתו ובראש ישיבת תלמידיו
הרבים ובתשובות שאלות רבות אשר שאלו מעמו הגדיל לעשות
בבארו כמעט כל ספרי התלמוד עד תמם וכל ספרי הקדש וולתי
ספר עזרא ונחמיה וספר דברי הימים אשר בארו אחרים, והפירושים
נקראו על שמו בדפוסים. והנה פירושי התלמוד לרש"י אין ערוך אליהם
בכל אשר נעשו לפניו ולאחריו. ורעיו ותלמידיו קרוביו וחתניו בני
בנותיו ויוצאי חלציהם בדורות הבאים אחריהם דברו בתוספותיהם
לפירוש רש"י על כל הדבר הקשה הנמצא בפתרונו ויסורו מדרכו
בכל אשר לא מצאו נכוחה בדבריו. אבל אין אחד מהם מלאו לבו
לעמוד תחתיו ולעשות כמוהו פירוש קצר וישר על כל ספרי התלמוד
וזולתי על ספרים או פרקים אחדים לבדם וגם על כל אשר לא הגיעה יד
רש"י לבארו טרם מותו. ויעמוד רבנו שלמה על עמדו והוא מושל בכל
ים התלמוד. לא כן פירוש ספרי הקדש אשר כתב. כי קמו אחריו
מבארים אשר הטיבו להכיר ממנו דעת הכתובים הישרה. ובדבר הזה
עלה עליו בן בנו רשב"ם ויתוכח עמו ולפניו, והוקן הנכבד והטוב באהבתו
את האמת אהבה עזה וטהורה, הודה ולא כוש כי רבו החדשות הנכוחות
בפתרון דברי המקרא וכי טוב היה לו לחבר פירושים חדשים לולי
כבדה עליו משמרת עבודתו בוקנתו אשר העמים עליו מן הבקר
עד הערב⁽²⁾. ורשב"ם בכתבו פירוש התורה בדרך הישרה אשר
מצאה חן בעיניו לא עלתה על לבו להשפיל כבוד פירוש רש"י
ולחסירה מלב קוראיו. ונהפוך הוא אשר לחפץ נפש רשב"ם כל
קורא פירושו יקרא גם פירוש רש"י בכל המקומות הנוגעים אל
ההלכה. ויש אשר הוא העיר את רוחם לבקש משם את אשר
היטיב וקנו לבארו. וזה משפט שני הפירושים. רבו מאד המקומות
אשר תהיינה דעות שניהם חוכרות אחת אל אחת. ואם ימעטו דברי

(1) בפירוש איוב לר' יוסף קרא למלת תעופה יא, יז יוסבו דברי רשב"ם
אשר הביא שם, „ולשון אשר דקדק לומר וגו'“ אל ר' מנחם בן חלבו אשר ידע
רבנו שמואל פתרונו מפי רעהו ר' יוסף קרא. — (2) מה יקרו דברי רשב"ם
לבראשית לו, ב להכיר אהבת רבנו שלמה את האמת ולראות ענות רוחו הטהורה.

רש"י תמצאם ברוב המקומות נשנים בפירוש רשב"ם מלה במלה, ואם ירבו דבריו המציטם רשב"ם. ויש אשר ימעטו דברי רשב"ם להזותם מוכנים בעזר דברי רש"י הנמצאים לדעת רשב"ם ביד כל קוראי פירוש. ואף גם זאת יבא אשר רשב"ם יוסיף דברים להשלים דברי זקנו או יתקנם על פי דרכו בדעת חקי הלשון ובפתרון המקרא או יקחם לו לבאר קצה הפסוק ולא כלו או יבחר באחד משני הפתרונים אשר הביא רש"י או יעתיק דברי רש"י ממקום אחר לבאר בהם פסוק אשר לא יבארוהו רש"י בן במקומו או גם ימשוך דברי אגדה אשר הביאה רש"י לצד הפשט אשר ייטב בעיניו. אמנם לא ירא רשב"ם כאהבתו את הפשט להתייב ולעמוד גם נגד דעת זקנו. ויעש כן בפנים שונים וחזקים אלה מאלה. פעם נשמע קול דממה דקה בריבו בהסירו דברי אגדה אשר פירש רש"י המקרא על פיה בפתרונו אשר יפתור הוא על פי הפשט או בהשיבו תשובה אחרת על שאלה אשר שאל רש"י. ופעם ירים קולו מעט בהראותו כי נכונים דברי אחרים אשר הביאם ואשר לא נלוה אליהם רש"י, או בהסירו מחריש פתרון רש"י בפתרון הכתוב אשר יפתור הוא. והקול הולך וחזק פעמים אחרות בכתבו פתרונו מול פתרון רש"י בלי הזכיר שמו. ופעם נצב לריב רבנו שמואל בהלחמו על פירוש זקנו מלחמת אהבת האמת. אבל חלילה לו להזכיר שמו בענינים כאלה. והכל תמצא בפירושו, ועל הרוב העירותי בדברי על ענינים כאלה בתחתית הדף: 4. רבי טוביה בן אליעזר מעיר קסטוריה (Castoria) במלכות בולגריה¹ אשר כתב ספר לקח טוב. והוא פירוש התורה וחמש המגלות וכתבתו בשנת ד' תתנו. ולבראשית מא' הביא רשב"ם דבריו בפירושו²:

5. ר' מאיר בן שמואל אביו ומורהו. אותו הביא רשב"ם כאשר הזכרתי למעלה בפתרוני התלמוד ופעמים בפירוש התורה אשר לו:

6. מוריו אשר יביאם בשם רבותי בפתרוני התלמוד ובפירוש התורה. ומי מהם ידועים לנו תמצא בדברי למעלה:

¹ את זאת היטיב מאד להראות החכם ר' שלמה בובער נר"ו בהקדמת ספר לקח טוב אשר הוציא הוא ראשונה לאור בדף 20 והבאים. — ² והדברים נמצאו בדפוס הח' בובער בדף קנ ע"א, ועוד ראה למעלה דף XXV הערה 1.

7. פותרים ספרי הקדש אשר היו לפניו אשר מאם בפתרונם ולא כתב שמם הודעתי למעלה ובהערותי בתחתית כל עמוד ועמוד הנודעים לי איש איש על מקומו. ושמות אחרים נשארו לחקור עליהם. והם אשר לא הזכרתי שמם בהערותי:

(ח) והמור השמיני אנשי דורו הקרובים אליו בשני חייהם. ואלה הם:

1. מבארים על דרך הפשט אשר לא ישא שמותם על שפתיו בגלותו שגנתם. ובדרך הפשט שוטטו רבים בימיו ויבקשו וימצאו חדשות יום יום. ובמקום הבר רב התבן:

2. ממבארי ספרי הקדש אשר בנרבונא בימיו הביא העתקת מלה עברית בלשון פרובינצי לעדות על פירושיו לשמות כה, לג: 3. ר' יוסף קרא בן שמעון בן אחי ר' מנחם בן חלבו ותלמידו.

הוא היה מעתיק ספרי אחרים מבין חכם וחוקר בבינת ספרי הקדש. ויהי נאמן בבית רש"י וייקר בעיניו, ויגד לו את אשר שמע ואת אשר מצא בפתרון המקרא. וימצאו דבריו חן בעיני רש"י, ויכתוב את אשר ישרו בעיניו בפירושו בשם ר' יוסף. ואולי בבית רש"י נקשרה נפשו בנפש רשב"ם ויהיו חברים רודפי הפשט בפתרון המקרא. וזה את זה עזרו או הניאו גם באשר לא נקבו בשמות. אבל יש מקומות מתי מספר אשר נקב רשב"ם את שם ר' יוסף ור' יוסף את שם רשב"ם. ונמצאו פירוני ספרי הקדש אשר לא ידענו מי משניהם פתרים ראשון. — ומעט מועד נדפס מפירוני ר' יוסף ורובם נשארו עוד בכתובים:

4. ר' אברהם אבן עזרא אשר מת בשנת תתקכ"ב בן שבעים וחמש שנים ויהי צעיר ממנו לימים מעט. שמו לא נזכר בספרי רשב"ם ואין עדות על ראותם או הכירם איש את רעהו כל ימי חייהם, אף כי כתב ראב"ע חרוזים להשיב על אשר כתב לו רבנו יעקב תם אחי רשב"ם הקמן ממנו בשנים בתשובת חרוזים אשר לעג בהם ראב"ע לדברי שיריו השקולים בדרך חכמי ספרד. ומה מאד נבדלו שניהם, רשב"ם וראב"ע. זה צרפתי וזה ספרדי, זה גדלוהו אבותיו על ברכי התורה והתלמוד וזה הוצג מנעוריו בקנה בין התורה ובין חכמת בני ערב אשר בספרד, זה מורה קהלות ישראל בארץ מולדתו וזה הולך מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר נע ונד חסר לחם ומבקש רצון נדיבי עמו. ובכל זאת אחת דרשו שניהם בכל

מאדם, והוא הדרך הישרה בפתרון ספרי הקדש. ודי בדמיון חפצם להשוות את אשר מצאו בלי קחת איש מעת רעהו מאומה. וגם אם יביאו איש פתרון אשר נמצא בספר רעהו בלי הזכיר שם הפותר⁽¹⁾ לא נוכל לנמור אמר כי לקחו הדברים איש מאת אחיו, יען רבו ספרי הפירושים אשר היו למול עיניהם ומאתנו נאבדו ואין יודע מדברי מי לקחו הפתרונים ההם. ונהפוך הוא אשר יש מקומות בספרי פירושיהם המראים כי לא ידעו זה את פתרון זה וכי לא היו ספרי פירוש איש או ביד רעהו. ואולם קרוב הדבר לאמר כי לשמע און נשמעו להם פתרוניהם מפי הולכי דרך אשר עברו דרך מושבם. ובוה יקל להבין מקצה דבריהם ואיך באו פתרוניו הרב אשר הוא רשב"ם אל ספר הצעיר ראב"ע. ועדות נאמנה נשארה לנו בדברי ראב"ע כי לא בא פירוש התורה לרשב"ם כתוב על ספר אל ידיו עד היותו בשנת תק"ח בערי אי ענגלאנד ותאחזהו כהלה בראותו פתרון תיבות ויהי ערב ויהי בקר בראש פירוש התורה לרשב"ם⁽²⁾ אחרי שמעו כדברים האלה על שם אחרים והלחמו עליהם בכל כחו בפירושו לשמות מז, כה. וכנים דבריו אשר כתב על האנשים האלה אשר יקראם חסרי אמונה. כי הם עברו חק הפרו ברית עולם לחלל במעשה את ליל השבת אשר יקדם ליומו, כי כן נעשה בימי ראב"ע בארצות המזרח כאשר הגיד עד נאמן ר' בנימין מטודילא במסעותיו⁽³⁾. ורשב"ם לא שמע מן הדבר הזה מאומה ובפתרו ויהי ערב ויהי בקר כאנשים ההם לא עלתה על לבו לשנות חק התורה ומשפט ישראל בדבר השבת. וגם איך יירא איש כמוהו המתהלך בתמו ומורה הרבים כי יהיה איש אשר יכירנו ואמר כי הוא צוה לחלל את ליל השבת

(1) על דברי העדות אשר הבאתי בספרי RSBM בדף 75 בהערה 1 עוד יש להוסיף להעיר את רוח הקוראים על אשר כתב מורי ורבי ר' שלמה יהודה רפאפורט וציל בבכורי העתים חלק י' בדף 27 כי תלמיד תועה אשר כתב לפי דעתו את פירוש ספר שמות הארוך לראב"ע שמע פתרון מלות מן הוא בשמות מז, טו לרשב"ם על פה ויחלף לשון מצרי בלשון ישמעאל ורשב"ם ברבנו שלמה זקנו, ולא אכחיד תחת לשוני כי רבו לי בזה הדברים הקשים, ואולם אין פה מקום להאריך. ובטעם הדבר אחשוב כי אולי נכתבה הוספה כזאת על ספר פירוש רש"י אשר ביד ראב"ע ויחשוב הוא כי רש"י הוא הכותב. ואם כן אין לרשב"ם חלק בדברים האלה. — (2) ראה פירושו לבראשית א, ר. ה. ו. ה. אבל ראה גם דף 7 הערה 13. ודברי ראב"ע תמצא בפתחת אגרת השבת אשר לו הנדפסת בכרם חמד חלק ד על ידי ר' שמואל דוד לוצאטו ולבספר מכתר המאמרים להרב נתן בר שמואל הרופא בליזורנו בשנת תר. — (3) במסעות ר' בנימין בדף כה לדפוס אשער יספר כי באי כיפרוס (Κύπρος, Cypern) יש יהודים מינים מחללים ליל שבת ושומרים ליל ראשון.

אשר ישבתו בו בני ישראל. על כן לא כתב דבר לסכור פי הופכי דבריו ואינם מבינים אותם. כי על פי פתרונו יהיה יום השבת בכרא י"י שמים וארץ מבקר יום השביעי עד כלות הלילה הבא אחריו, וגם ששת הימים הנאמרים בעשרת הדברות כן נאמרו, כי כן היה לדעת רשכ"ם בעת הבריאה, ואולם התורה צותה את בני ישראל להחל שבתם מערב לפני השבת ועשתה כן בשני מקומות הידועים לכל יודעי דבריה במצות חג המצות בשמות יב, יח ובמצות יום הכפורים בויקרא כג, לב ובמצוה הזאת השכילה לאחוז בדבריה כל מקרא קדש יחד באמרה מערב עד ערב תשבתו שבתכם. וראב"ע ברוב קנאתו לא השגיח אל הדבר הזה ויאשם את רעהו הנכבד בפירוש התורה על הדרך הישרה ויען בו סרה תחת אשר היה לו לשמוח על איש ברית כזה נאמן רוח ונכבד בארצו בעיני הכל. ואולם אחרי בא ספר פירוש רשכ"ם אל ידו לא חדל לקרא בו, ועוד נשאר עדות אשר יצאה מתחת ידו על היות פירוש רשכ"ם יקר ונכבד בעיניו⁽¹⁾:

ויתר דברי רבנו שמואל ב"ר מאיר ומשפט פירושי ספרי הקדש אשר כתב וחכמתו ורחב מדעו וחקי לשון עבר ופתרוני מלותיה הצפונים בדברי ספריו הלא הם כתובים בספרי האשכנזי אשר כתבתי על רשכ"ם ושם הספר הזכרתי בתחלת דברי אלה בעמוד הראשון:

הפרק הרביעי

במשפט הדפוס הזה ומעשה ידי בו.

מכל פירושי ספרי הקדש אשר כתב רשכ"ם לא נשאר לנו אחד שלם וזולתי פירוש התורה לבדו וגם בו יש מחסור על שתי

⁽¹⁾ כפירוש ספר בראשית אשר שב ראב"ע לכתוב פעם אחרת בדרך ארוכה ואשר הוציאו לאור עד סוף פרשת לך לך ידידי הח' פריעדלסנדר נר"ו בלונדון בספרו *Essays etc.* בשנת 1877, כתב ראב"ע לבראשית יב, ג: חכם גדול אמר בספרו כי ונברכו כך מנורת הברכת האילן, — והוא פתרון רשכ"ם. והזכירני את דברי ראב"ע האלה ידידי הח' האלבערשטאם נר"ו אשר בביעליטץ באגרתו אלי.

קצותיו ובקרבנו. ובספרי האשכנזי הנזכר הראיתי מה זה ועל מה זה, ודי לי פה להעיר לב קוראי הספר הזה על הדברים אשר כתבתי שם: פירוש התורה לרשב"ם הידוע מקדם בערי צרפת ואשכנז, כי נאמן רבנו שמואל לפותר מבין ויהי דבר שמואל לכל ישראל¹, נאבד ברכות הימים מידי בני עמו, וכימינו לא נשמע שמע המצאו בכתב יד זולתי בספר אחד מספרי בית מדרש הרבנים פה בעיר ברעסלויא. וכתב היד הזה חסר פירוש פרשת בראשית ופרשת נח ולך לך גם פירוש פרשת פינחס ופירוש פרשת וזאת הברכה מדברי רשב"ם לפסוק ג טרם כלותם והלאה. וכמו להשלים המחסור הזה נכפל פירוש ואתחנן עקב וראה בלשון אחרת מעט במקצה הדברים, ויש אשר תעזור הלשון האחת לתקן שגיאות השנית. ובכ"י 5 אשר בספרי המלכות בעיר מינכטן לא נשאר בלתי פירוש בראשית א.א עד פסוק לא:

ויהי בצאת ספרים רבים לאור במלאכת הדפוס וישאר פירוש התורה לרשב"ם צפון בכתובים ולא נדפס עד שנת חמשת אלפים תס"ה לבריאה בבערלין. ועצם כתב היד אשר מתוכו העתיקו המדפיסים הראשונים האלה את פירוש התורה לרשב"ם הוא האחד הנשאר והנמצא עוד היום בברעסלויא בין ספרי בית מדרש הרבנים כאשר כתבתי למעלה. ובפירוש ואתחנן עקב וראה הלכו המדפיסים ההם אחרי לשון המעתיק הראשון אשר בכ"י ואל האחרת הנמצאת בסוף הספר לא השגיחו ולא שמו לבם. ויהי הדפוס הראשון לחק לבאים אחריו והם לאחרים ואחרים לאחרונים; אין עוד מדפיס אשר ראו עיניו את כתב היד כי אם כלם העתיקו דפוס מדפוס. וכל משנה וכל נגע, כל מחסור וכל יתרון הנמצא בדפוס הראשון עבר אל הבאים אחריו בלתי אם היה עם לבב המדפיסים לשנות הדברים כמחשבתם. ויהי בלכתם אחרי דברי הדפוס הראשון נקשו וילכדו ברוב שגיאותיו, וחדשות הוסיפו בדעת ובכלי דעת לטובה ולרעה. והמדפיסים האחרונים הכבירו, כי בנו מחשבותם ומעשיהם על יסוד הדפוסים אשר נדפסו לפניהם וכשל עוזר ונפל עוזר. והם הוסיפו חטאת על חטאת בשנותם גם המה על פי העולה על רוחם

¹ ולכן נזכר שם רשב"ם לברכה בין שמות גדולי ישראל בקונטרסי בתי הכנסת אשר בערי נהר ריטוס ונאמר עליו שם כי היה מפרש גדול.

את אשר מצאו ומעט אשר שנו לטובה, עד הרחיקם דברי רבנו שמואל הראשונים מעל גבולם וישנו את טעמו וישחיתו את הדרו ואין מבין במקומות רבים. כל זאת היתה להם כי לא ראו עיניהם את פירוש התורה לרשב"ם בכתב היד אשר בכל חסרוניו היה מזהירם לבלתי לכת אחרי מראה עיניהם ומונע אותם מלהפוך הדברים ומלשנותם עד אין קץ. וכבר נלכד ברשת הזו ר' ולמן פוזנר אשר חבר ספר קרן שמואל לבאר פירוש רשב"ם ולתקן שגיאות הדפוס הראשון. כי עם היטיבו להכיר הישר והנכון ובהשכילו לבאר דברים קשים, תעה לבבו במקומות אחרים וישחת דברי רשב"ם בהפכו ובשנותו גם הוא דבריו על פי רעיוני לבו אשר אין להם שרש בכתב היד ולפעמים אין צורך להם. והנה אמת הדבר לא אכחידנו כי גם כתב היד אשר נשאר לנו לא נמלט משגיאות רבות, אבל כל מבין יודע כי רבה מכל שגיאות הכותבים משנה הדפוסים אם אין עין פקוחה ונפש נזהרת ומפחדת להשמר בכל עז תמיד ממכשול עון אשר יקרה כפעם בפעם בידי מחברי האותיות בבית הדפוס. על כן שמחתי בראותי כתב פירוש רשב"ם בין ספרי בית מדרש הרבנים הזה אשר אנכי יושב בו, אחותיו ולא ארפנו עד אשר הביאותיו אל חדרי ואדרוש ואתור מצפוניו, וארד עד עמק חיל אצרו, ואעל אבני חפץ מאירות כשמש, ויסורו מחשבי השגיאות ימין ושמואל:

ועתה, קורא נכבד, אציגה נא עמך את פרי עמלי אשר עמלתי זה שנים רבות כאשר העירותי עליו בספרי האשכנזי אשר כתבתי על רשב"ם בהרחבה. וזה דרכי אשר הלכתי בהדפיסי את הספר הזה: (א) את לשון כתב היד העתקתי מלה במלה להיות לעיני עושה המלאכה בבית הדפוס ולחבר אותיות הדפוס כמזה. ועל פי כתב היד הגהתי בעמל רב סיני שגת העובד מתוך כסף דברי רבנו שמואל. וגם בדרך המכתב החוקתי ולא שניתיה אל אשר הסכן הסכיניו לכתוב היום. על כן כתבתי שני יוד"ן (י"י) לסמן שם הוי"ה כאשר בכתב היד, ובה"א לברה (ה) לא כתבתיו, כי לא נמצא שם הוי"ה כתוב כן מראשית כתב היד עד תמו. וכמהו כתבתי הק' ברוב המקומות, ובמעטים הקב"ה או הק' ב'. וכן במלאות וחסרות שמרתי דרך כתב היד בכל דברי רשב"ם ובדברי ספרי הקדש אשר הביא. על כן תמצא מלת תחילה כתובה לרוב מלאה, והמעט תחלה חסרה בדרך מכתב ספרי הקדש; ותיבת וגומר

תמצא בקצור וגו' כאשר נכתב היום וגם וגו' או גו' הכל כאשר מצאתי בכ"י בכל מקום ומקום. ועל פי הדברים האלה אל תחשוב נא לי עין במכתב מלא אשר הוא זר בעיניך בהכתב יו"ד במקום צירה וסגול וחירק בין גדול בין קטן, ובהכתב וי"ו במקום חולם וקמץ חטוף ושורק וקבוץ, כמו בוקרו ויום שיני לבראשית א,ה; לשמורך לבראשית כח,טו; לצורכך לבראשית ל,לב; צלופחד לבראשית ל,לח; לשומרו לבראשית לב,ב; שהיצילני לג,ב; ולא איחר לד,יט; עיניין לה,כב; וגופרית לשמות ט,יד; נוכו ט,לב; תותכו ט,לג; תיגרת ירך יב,ד; גודלך, קודשך טו,טו; באוסף לויקרא כג,מג ורבים כמוהם:

וכאלה לא נמצא מכתב בספרי הקדש וזולתי במקומות מעטים כמו תיעשה בשמות כה,לא; מיורדי בתהלים ל,ד; עווה סח,כט; וגדול חסד קמה,ח ומעטים אחרים:

וברשב"ם יש אשר נכתבה מלה מלאה להבדיל בנין ומנין, כי הנה הבנין נסמן בהכתב ושיקע לבראשית א,ה להיותו מבנין פֿעַל; וכן שבירכן לבראשית א,כב; דיבר יח,יז; שניסה יט,יא; ובהכתב ייכנסו לשמות ב,ג להיותו מבנין נפעל; וכן יימצאו בפתיחה לפרשת תרומה; ייהרג לדברים כא,ט; לשון ייפעל לדברים כח,מ; יישאר לדברים לב,לב; ובהכתב פורש לבראשית א,א להורות על בנין פֿעַל, ובהכתב והוצרך לבראשית שם להורות על בנין הִפְעֵל. — והמנין נסמן בהכתב בדבריי לשמות ד,יא; מגפותיי ט,יד; שבתותיי לויקרא יט,ג; בדבריי לדברים יח,יא; אם בחקותיי כח,סט. — ובלעדי זאת נכפלה היו"ד להיותה נשמעת כמו במלות הרחיים לשמות יא,ה; נהייתה יא,ו. וכן נעשה ביו"ד לכפלה בהיותה נשמעת. — ומכתב כתב היר איננו שוה בדברים כאלה כדרך כתבי היר הידוע להוגים בהם, ונמצא פעם מלא ופעם חסר. ואנכי הלכתי בעקבותיו. על כן יתערבו בדפוס הספר אשר אנכי נותן לפניך היום זה בזה פירוש ופרוש, פירשתי ופרשתי, תוהו ובהו, מִנֵּן ומִנִּין, ענין וענין, חטים וחטים, חצים וחצים, יִמְצְאוּ ויִמְצְאוּ דומים לאלה. — וכמו כן יתערב בכ"י דמות לשון רבים בדרך המקרא ובדרך המשנה ונכתב דיינים ודיינין, ארכם וארכן, תלויים ותלויין, אומרים ואומריין, מינים ומינין, ומעטים נמצאו בספרי הקדש כמוהם והם הימים והימין בספר דניאל, מלים

ומלין בספר איוב. ויש אשר חברה שגגת הכותב, אשר העתיק את פירוש רשב"ם, שני הדרכים במאמר אחד בכתבו אוכלים ומשקין לויקרא יא, לד:

ובכלם היה מכתב כתב היד לי לחק וזולתי במקומות מעטים אשר זנחתי בהיותו זר מאד ומתעה את הקוראים לחשוב כי מלה אחרת כתובה לפניהם. והדפוס הראשון היה לי בזה לאות ולמופת במקצה שניאותיו:

ודע, הקורא, כי לא כל חלקי כתב פירוש רשב"ם אשר לפני שוים בדבר הזה. כי מראש פירוש פרשת קרח עד קרוב לקץ פירוש ראה נכתבו דברי רשב"ם ביד אחרת, ועוד אחרת השלימה המחסור עד סוף פרשת ראה. ואחרי כן נמצא פירוש רשב"ם עוד הפעם בסוף מחברת הספר מפרשת ואתחנן עד וזאת הברכה לקוח מכ"י אחר ונספח אל החלקים הראשונים. ואין מכתב המעתיק האחד כמכתב האחר ודרכם איננו שוה בחסרות ויתרות ובענינים אחרים. ואני לא עזבתי דרכם, למען יכירו קוראי הספר את מכתב כתב היד כמוני מראש ועד סוף:

(ב) השניאות הרבות אשר נמצאו בכתב היד לא נתנוני להעתיק אל הדפוס הזה כל דבריו בכתבם וכלשונם. על כן שניתי מעט ואוסיף ואגרע מעט מדבריו בכל אשר הרע הכותב לכתוב בשגגה או בחפזון. וידי משפט מלאכתי שונה על פי הדברים אשר קרו.

1. בפירוש ואתחנן עקב וראה בחרתי משני כתבי הפירוש הנשארים באשר ישרה בעיני מזה ומזה, ואוכיר כל יקר מדברי האחר בהערותי. ואם אין חפץ בשניהם ואלך אנכי לדרכי, או הזכרתי דברי שניהם:

2. כל משגה אשר יצא מידי המעתיק ואין חלק לרשב"ם בו לא אחרתי להסירו ולתקן המעוות. וזה קרה בשני דברים, האחד בשחת הכותב ראשי דברי הפסוקים המבארים במאמרי רשב"ם, והשני בהפכו סדר המאמרים. כי רשב"ם כתב פירושו בפאת ספרי הקדש אשר לו, והסופר הראשון אשר יקרא בדבריו את שמו „הצעיר“ והוא תלמיד ר' אליעזר מבליינצי (ראה ברף 199 הערה 20) בהעתיק דברי רשב"ם אל דברי ספר נבדל, הוסיף ראשי דברי הפסוקים המבארים למען יוכנו פתרוני רשב"ם, וישנה דברי המקרא לפעמים בשגגתו אשר שגג. והוא גם הסב להפוך סדר פתרוני הכתובים

בהוסיפו את אשר שכח בראשונה אחרי כן במקום אחר רק באשר קרהו או כתבו בצד הנכתב כבר ויספחוהו האחרונים במקום זר. וכאשר קרה לכותבים הראשונים, כן משפט הכותבים הבאים אחריהם; שנו הדברים או הפכו אותם ממקום למקום. ומשחת כזה בדברי המקרא הזכרתי לרוב בהערותי, וכן העירותי בכל אשר נהפך סדר המאמרים אחרי הציני אותם על מקומם¹. ובדפוסים אשר קדמוני מצאתי כבר מקצה המאמרים מושכים אל מקומם הנכון, אבל עברו המדפיסים מדת המשפט בהפכם גם הם המאמרים על פי דעתם וישחיתו כזה את טוב טעם דברי רשכ"ם. ולהם יאתה הסליחה, כי לא ראו עיניהם את כתב הוד המפיץ אור על ענני העונות הרבים אשר באו ואשר נוספו בדפוסים:

3. ויש שגיאות אשר אולי יצאו מידי רשכ"ם במהרו לכתוב את פתרוניו בצד ספרו. כי החליף לשון זכר בלשון נקבה בכתבו שני פעמים בדף 6 בשורה ט'; שני גזרות בדף 19, וראה שם הערתי באות 4; ונגמרה הלילה בדף 6; שני אמירות בדף 37 ובאלה רבות. ומערבות באו לשון זכר ולשון נקבה בדף 151 לויקרא ט, כג. כד בכתבו על האש, "ואחר כך יצא ובא לו" וכל הנשאר לשון נקבה. וידוע כי קרה כזאת לבעלי הלשון ולגדולי המעתיקים כאשר הודה ר' שמואל אבן תבון בדבריו אשר הקדים להעתקת ספר מורה נבכים מלשון ערב אל לשון עברי. וגם נמצא כאלה במקרא באש ובשאר שמות בדברי רשכ"ם לבראשית לב, ט ולשמות יא, ו. אבל בחברו פעל יוצא עם למ"ד במקום פעול ויכתוב צויתי לו לתולדות כו, ג; כשיברכו כהנים לישראל לבמדבר ו, כג ודומות לאלה הלך בדרך לשון המשנה ואין זו שגיאה. ובכל אלה לא שנית דבר כי אין זאת משמרת עבודתי במלאכה הזאת להתפאר על דברי רבנו שמואל ולשנות בהם כרצוני:

4. בשנותי שגיאות גלויות לא שלחתי יד בדברי כתב הוד במהומה וחפזון, כי עמלתי כיד י"י הטובה עלי למצוא הלשון כאשר היתה בצאתה מתחת יד רבנו המחבר. ובספרי האשכנזי על רשכ"ם מרף 31 ועד דף 37 העמקתי להכיר מקורי השגיאות, ועל פי המדע ההוא עשיתי במלאכתי הזאת. ובכל כחי חשבתי מחשבות לבלתי שנות

(1) ראה גם בדף 155 הערה 1.

זולתי במקום הצרך הגולה וכמדתו, כמו בראותי כי המירו הכותבים אותיות דומות או כתבה ידם במהומה אותיות או מלות זרות בלי הבין. ויען כי רבו המקומות אשר נכפלו בהם דברים שוים או נהפוך הוא אשר נשמטו מלות שתיים או שלש או גם שורות שלמות במהר היד הכותבת לעשות מלאכתה, בחרתי להכיר ולהרחיק הנכפלות או לחקור אחרי הנשכחות ולהוסיפם, משלוח יד אל הדברים הכתובים ולשנות אותם כרצוני וכמחשבתי, כאשר עשו המדפיסים אשר היו לפני וכאשר הואיל לעשות בעל קרן שמואל במקומות לא מעטים⁽¹⁾.
 (ג) נקודות וקוים הצנתי בכל מקום הצרך להפריד בין חלקי הדברים ולהבדיל בין הפסוקים. וכוה שמרתי דרך הכותב בכ"י אשר לפני בכל אשר הלך בדרך ישרה ונכוחה ואט מעלי בכל אשר שגג. וכן נקודי התנועות וקויהם הוספתי לפעמים על האותיות למען באר את דברי רבנו או לשמור את הקוראים משגגה קרובה. וגם בואת היה מעשה הכותב לגד עיני בכל אשר לא תעה לכבו. ואולם בלעזים לא הוספתי התנועות וזולתי במקומות המצטים אשר היטיב הכותב להציגם, ואחדל בכל אשר הרע לעשות בלי דעת או אשר חדל גם הוא לכתבם, וזה דרכו רוב המקומות.
 (ד) ובכל מקום הוספתי על אשר נכתב בכתב היד אותות הפרשיות ומספרי הפרקים והפסוקים להקל על הקוראים לראות על מה יוסבו דברי הפירוש בכל מקום. וכוה שמרתי דרכי מלכת אחרי שגאות כתב היד וספרי הדפוס אשר קדמוני, כי רבו חטאתם בדבר הזה והאחרונים הכבירו על הראשונים⁽²⁾.
 (ה) ועוד הוספתי על אשר נכתב בכ"י הנזכר אשר בספרי בית מדרש הרבנים פה בעיר ברעסלווא ועל אשר נדפס מתוכו עד הנה כל

(1) כאלה תמצא בדף 180 בהערה 12, ובדף 185 בהערה 9 ובהערה 10, ובדף 187 בהערה 9, ובדף 220 בהערה 3 ובמקומות רבים מאד. — (2) אם יש את נפשך לדעת מה הגיע אליהם ראה בספרי על רש"ם דף 34 הערה 1, ודף 38 הערה 8, ודף 39 הערה 6 והערה 7, ודף 51 הערה 8, ואז תכיר דרך כתב היד בפירוש רש"ם לבראשית כד, כא; לב, כו; לג, יח; מח, יז; לשמות ב, כג; והבינות דרך ספרי הדפוס במקומות הנזכרים וזולת אלה לבראשית יח, כו; כד, נג; סב; ולויקרא ד, ג; ושם ד, יז אשר משכו לפסוק ו; ולבמדבר י, לג; לה, לב אשר משכו לפסוק כה; ולדברים יא, כו הנסמן במספר פסוק כט; ושם יט, ו. ואני העירתי על רבם במקומם. וכוה תראה את אשר השחיתו בדברי רבנו שמואל ויחטאו בשגגה למעול מעל בדבריו הישרים ולהפוך סדרם ולשומם בדברי חידות אשר לא יובנו.

דברי פירוש רשב"ם אשר נודעו עוד בימים האלה. ואלה הדברים אשר הוספתי:

1. שער הכפר בעמוד הראשון לפני פירוש רשב"ם (מלבד השער אשר כתבתי אני בראש הכפר לפני דברי אלה) ופירוש תחלת פרשת בראשית עד א. לא מדף 3 עד דף 9 הוספתי מכ"י 5 אשר בספרי המלכות בעיר מינכען. ובחדשים החלק הזה כבר קדמני הח' גיינער בכרם חמד חלק שמיני מדף 42 והלאה. ואני הסירותי על פי כתב היד ההוא את אשר שגג ואת אשר שגה בלא משפט כאשר תראה בהערותי:

2. לכל חלק פירוש רשב"ם מבראשית א, לא והלאה ועד סוף בראשית יז הנאבד מאתנו לקטתי מדף 9 עד דף 18 מתוך ספרים כתובים ונדפסים אשר הגיעו לידי את פתרוני רשב"ם הנשארם שם. ואשר ראיתיו כי איננו בדרך רשב"ם לא ספחתיו אל תוך דברי פירושו ואביאנו בהערותי במקומו. ולהשלים חסרון המוב הנאבד כפי יכולתי העתקתי אל מקום המחסור ההוא עוד כל פתרון רשב"ם אשר פתר במקום אחר. ולא כן עשיתי מפירוש פרשת וירא והלאה אשר יחל שם פירוש רשב"ם הנשאר כמעט שלם בכ"י ברעסלווא, כי ממקום ההוא והלאה יבקש כל קורא פתרון הדברים כאשר הם שם וימצאם. וכן בסוף וזאת הברכה אשר יחסר בו דף שלם בכ"י הפירוש הוספתי שני פתרוני רשב"ם קטנים ממקום אחר. ולעזר היה לי בדברים האלה ידידי הח' דר' ציעמליך רב ומורה עדת נירנבערג לעת שבתו בעיר מינכען כי העתיק לי בחסדו דברים מכתבי היד אשר שם. וראה עוד הערתי אות 4 בדף 9 ואות 4 בדף 166. וכל אשר הוספתי בכל המקום הזה הסגרתיו בשני חצאי מרובע [] למען ידע כל קורא כי נוסף הוא:

3. מפירוש פרשת וירא עד סוף פירוש התורה הנמצא בכ"י הוספתי מספרי הדפוס או מכתבי היד מעט מזער מפתרוני רשב"ם אשר הביאו על שמו ואשר נראו כדרכו. והפתרונים אשר לא היו כדרכו, או נראו כלקוחים מספר אחר אשר כתב רשב"ם, או היו בלשון אחרת או בענין אחר משנה על אשר כתב בפירושו לא הבאתים וזילתי בהערותי¹⁾:

¹⁾ אלה הפתרונים אשר נספחו סגורים בשני חצאי מרובע כאלה [] על דברי פירוש רשב"ם: לבראשית כד, סה בדף 25; לשמות טו, ב בדף 101; לויקרא

ו) ואלה הספרים כתבי היד אשר היו בעזרי להתם או לבאר דברי פירוש רשבים. בראש כלם כ"י אות 103 אשר בכית מדרש הרבנים פה בעיר ברעסלא; ואחריו כ"י אות 5 אשר בספרי המלכות בעיר מינכען. ואחריו יבאו כ"י אות 28 ואות 50 ואות 62 ואות 252 אשר שם. והאחרון גם הוא נכבד כ"י אות 40 אשר בספרי עיר האמבורג: ו) ואלה מקומות הדפוס ושנותיו לספרים הנדפסים אשר הרביתי להביאם בדברי אלה ובהערותי: ספר דעת וקנים בדפוס ליוורנו משנת ויתן עז (תקמג); הדר וקנים בדפוס ליוורנו משנת צדקתו (תר); ספר הישר לרבנו תם בדפוס וויען משנת תקעא; ספר ההכרעה (הכרעות) לרבנו תם: ראה תשובות דונש; ספר יוחסין בדפוס פליפאוסקי בלונדון תר"ז; מדרש שמואל לפרקי אבות בדפוס ויניצא ה' שמה; מחברת מנחם בדפוס פליפאוסקי בלונדון תר"ד; פענח רוא בדפוס אמשטלרדם משנת נחת; צפנת פענח הנקרא אבן העזר וגם ספר ראב"ן בדפוס פראג משנת שע; קורא הדורות דפוס ויניצאה תק"ז וגם דפוס קאססעל בבערלין תר"ו. תשובות דונש עם הכרעות רבנו תם בדפוס פליפאוסקי בלונדון תרמ"ו:

כו, מנ בדף 168; לבמדבר כה, יג בדף 193; לדברים א, מד בדף 200; ג, כד, כח בדף 203; לד, ד בדף 232.

ו) ואלה הפתרוניס אשר הבאתים בהערותי כחשבי או בנוטות לבי לחשוב כי לא יצאו מדי רשבים: לבראשית א, לא בדף 9 הערה 3; ב, יז שם בהערה 7; יב, א בדף 12 הערה 5; כד, כב בדף 24 הערה 1; כה, ה בדף 26 הערה 6; מט, י בדף 72 הערה 8; לויקרא כו, ח בדף 166 הערה 4.

ו) ואלה שני המאמרים נראו מעשה ידי רשבים אבל לקוחים מספר אחר אשר כתב, ועל כן הביאותים בהערותי: לבראשית כו, כא בדף 32 הערה 9; כח, יח בדף 35 הערה 7.

ו) ואלה פתרוני רשבים אשר שני הבאים אחריו כלשון אחרת או שני אותם מבלי דעת, ואני הביאותים או העירותי עליהם: לבראשית ל, יח. כד בדף 37 הערה 8 והערה 13; לו, כח בדף 53 הערה 3 (ושם מקום מספר 3 בדברי רשבים הוא אחרי פתרון פסוק כח ולא אחרי פתרון פסוק ל); מ, יד בדף 56 הערה 9; מה, יט בדף 64 הערה 4; מו, ד בדף 65 הערה 10; לשמות נ, טו בדף 84 הערה 4; לירמיה כג, כט (אשר באר רשי) מתוספות רשבים לנמרא: בדף 88 הערה 1; לשמות ו, טו. יח בדף 88 הערה 5 והערה 8; ח, ה. ו בדף 90 הערה 11; יא, ה. ז בדף 94 הערה 13 והערה 16; יד, כה בדף 100 הערה 17; כ, כ. ו בדף 110 הערה 11; כ, יג בדף 111 הערה 16; כג, טו בדף 120 הערה 8; כה, ל בדף 125 הערה 9; ל, כג בדף 136 הערה 1; לב, לב בדף 138 הערה 18; לג, טו בדף 139 הערה 10; — לבמדבר ח, ב בדף 175 הערה 3; ל, בב דף 194 הערה 5; לדברים ו, יט בדף 204 הערה 17; ז, ט בדף 207 הערה 4; כ, כט בדף 219 הערה 2; לב, ח בדף 226 הערה 12; לז, ו בדף 231 הערה 11.

(ח) בכל אשר נשיתי מדברי כתבי היד אשר היו לי לעזרה העירותי על כל דבר חדש ונכבד בהערותי הנצמדות לפירוש רשב"ם בתחתית העמודים למען יראה הקורא את כל הנכתב גלוי לנגד עיניו וישפוט הוא האמת אתי כאשר שנית ואם לא. ואולם בהיותי נלחץ להוסיף על דברי כתב היד או לגרוע ממנו הסגרתו הנוסף בשני חצאי מרובע כאלה [] ואשאר כמעט כל מותר סגור בשני חצאי עגלה כאלה () למען יראה כל איש והכיר את לשון כתב היד, ויתר הדברים ימצא בהערותי:

(ט) כל הנוספות מידי המעתיקים על דברי רשב"ם הסירותי מקרבם ואדפיסם מלמטה בכל דף ודף⁽¹⁾:

(י) ודע, הקורא, כי לא בכל מקום פניתי אני לבדי את הדרך לפני. כי בינתי בדפוס פירוש רשב"ם ובספר קרן שמואל ובבאור התורה אשר נכתב תחת יד החכם הגדול ר' משה בן מנחם מענדעלסזאהן וצ"ל ואמצא שם דברים טובים ונכוחים והם היו כה וכה בעוזרי. ולמוכרת תודתי הזכרתי שם האומרים בהערותי בכל מקום כפי יכולתי. ור' משה בן מנחם הוא האחד ואין בלתו אשר היה בידו כתב יד רשב"ם הנמצא היום פה בעיר ברעסלויא. ועל כן צדק ברוב דבריו על לשון פירוש רשב"ם. וגם ר' שלמה דובנא אשר באר רוב ספר בראשית במצותו תקן שגיאות רבות וירב לדבר נכוחות. ובמעטים תעה לכבו על אשר לא שם עיניו על כתב היד הנזכר אשר נתן רמבמ"ן אל ידיו:

(יא) עוד נשאר לי לדבר על ראשי המלות הנקראים ראשי תבות אשר באו בפירוש רשב"ם ובדברי אלה לקצר המכתב. ואני לא קצרתי הדברים וולתי במקומות מעטים על פי משפט הכותבים הידוע לכל קוראי הספר הזה. ובדברי פירוש רשב"ם תמצא הכל כאשר הוא בכ"י ולא כדרך דפוס הפירוש הזה אשר הרבו מאד לקצר המלות למען הקל מעליהם עבודת מלאכתם. ונהפוך הוא אשר עשיתי אנכי וגם זאת רק במקומות מעטים מאד כי השלמתי המכתב הקצר אשר מצאתי בכ"י בהיות הצורך לשמור קוראי הספר

(1) כן עשיתי בפירוש רשב"ם בדפים הנסמנים במספרים 64, 65, 66, 78, 142, 158, 169, 197, 199, 200, 203, 207, 212. — ובספרי על רשב"ם מדף 55 ועד דף 57 דברתי על הנוספות האלה.

משגגה בבית דברי רבנו. ועתה ראה והבן כל ראשי התיבות
בספר הזה. ואשר נמצאו בפירוש רשב"ם הצבתי בראשם ציון דמות
כוכב כזה*.

*כ"א = כי אם.	*אח"כ = אחרי כן, אחר כך.
*כדכ' = *כדכת' = כדכתיב,	א"כ = אם כן.
כדכתב, כדכתבו.	*אע"פ = *אעפ"י = אף על פי.
*כו' = כולו.	*אעפ"כ = *אעפ"י"כ = אף על
*כ"כ = כל כך.	פי כן.
*כלו' = כלומר.	*בכ"מ = בכל מקום.
*כ"מ = כל מקום.	*ב"ל = בלשון לעז.
*כת' = כתיב, כתוב, כתב, כתבו.	*בלע' = בלעז.
*ל' יחיד = לשון יחיד.	בס' = בספר.
*ל' רבים = לשון רבים.	*בפס' = בפסוק.
*מ"כ = מנחתו כבוד	בק"ש = בקרן שמואל.
*נא' = נאמר.	*גו' = גומר.
*נ"י = גרו יאר.	ד"ה = דבור המתחיל.
נר"ו = נשריה רחמנא ופרוקיה.	דכת' = דכתיב, דכתב.
ס' = ספר.	הק' = *הקב' = *הקב"ה = הקדוש
ע' = עיין.	ברוך הוא.
ע"א = עמוד ראשון.	*ואח"כ. ראה אח"כ.
ע"ב = עמוד שני.	וא"כ = ואם כן.
*ע"י = על ידי.	*וג' = וגומר.
צ"ל = צריך להיות.	*וגו' = וגומר.
ק"ש = קרן שמואל.	*וב' = וכתיב, וכתב, וכתבו.
ראב"ע = רבי אברהם בן עזרא.	*ובה"א = וכן הוא אומר.
ר"ל = רצה לומר, רצוני לומר.	*וב' = וכולו.
רשב"ם = רבנו שמואל ב"ר	וב"כ = וכן כתב.
מאיר.	וע' = ועיין.
*רש"י = רבנו שלמה ב"ר יצחק.	*ז"ל = זכרנו לברכה.
שנא = שנאמר.	*צ"ל = זכר צדיק לברכה.
תוס' = תוספת, תוספות:	*י"ל = יש לומר.

יב) ואלה דברי דוד האחרונים להסיר שגיאות הדפוס ולהוסיף על דבריו הראשונים.

בדף 28 בהערה 5 בארתי התועים בדברי רשב"ם. ואולי ייטב לבאר תועים שם כי הם ההולכים לבושי אדרת שער אל בית אלהיהם אשר גדל שמו ביניהם או אל רומי עיר מושב ראש אמונתם או אל קבר משיחם אשר בירושלים והם הנקראים בלשון צרפת pélerin ובלשון אשכנז Pilger כפתרון המלה אשר בא בס' מסעות ר' בנימין בדף לא שורה ז ובדף נה שורה יא בדפוס אשער ועוד שם כמה פעמים.

בדף 53 בשורה הששית הסר משם מספר 3 והציגהו בסוף פתרון פסוק כח בשורה הקודמת כי שם מקומו.

בדף 85 בשורה השביעית יהיה מספר הפסוק 10 ולא 11. לדף 88 הערה 8 אוסיפה כי גם בתוספות על התורה הנדפסות בספר דעת זקנים דף לא ע"ד בשורה השנית נמצאו מלות בני עמרם המוכיחות כי נכוחה הגהתי בדברי רשב"ם.

בדף 111 בשורה התשיעית נדפס 10 במקום 11.

בדף 203 בשורה החמישית מספר הפסוק באמת 24 ולא 23:

ותכל כל עבודת מלאכת הקדש פה בעיר ברעסלווא בחדש הרביעי בתשעה ועשרים יום בו בשנת ה' תרמא לבריאה.

דוד ראזין.

דעת

אתר לימודי יהדות ורוח

www.daat.ac.il